

ГЮСТАВ ФЛЬОБЕР

САЛЯМБО

РОМАН

ТРЕТІЙ ТОМ

КИЇВ · ВІДЕНЬ · ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

І. Українська бібліотека.

Досі появились:

- П. Карманський: **Між рідними в південній Америці**. З передмовою А. Крушельницького. З 16 малюнками 8°, 211 + (1) стор. Ціна 32.000 а. кор., 50 цент.
- А. Крушельницький: **Орли**, комедія. 8°, 266 + (2) сторін. Ціна 28.000 а. кор., 45 цент.
- **Тривога**, драма. 8°, 132 сторін. Ціна 16.200 а. кор. 25 цент.
- **Змагання**, повість. 8°, 415 + (1) ст. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
- **Дужим помахом крил**, роман. I. том. 8°, 404 сторін. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
- **Дужим помахом крил**, роман. II. том. 8°, 499 сторін. Ціна 54.000 а. кор., 80 цент.
- Іван А. Крушельницький: **Весняна пісня**, 8°, 128 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- А. Хомик: **Всесильний доляр**, оповідання, з переднім словом М. Шаповала. 8°, 188 сторін. З портретом автора. Ціна 19.800 а. кор., 30 цент.
- С. Черкасенко: **Кавка старого млина**, драма. 8°, 138 + (2) сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- **Про що тирса шестіла**, трагедія. 8°, 170 + (2) сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- **Твори**, том III. (Поезії.) 8°, 238 + (2) сторін. Ціна 27.000 а. кор., 40 цент.

Друкуються:

- О. Грицай: **Критичні студії з новітнього письменства**. 8°.
- А. Крушельницький: **Дужим помахом крил**, роман. III. том. 8°.

II. Бібліотека світової літератури.

Досі появились:

- В. Гюго: **Люкреція Борджія**, трагедія, переклала В. О'Коннор-Вілінська. З передмовою дра О. Грицая. 8°, XVI + 94 + (2) стор. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- Т. Готье: **Панна де Мопен**, роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицая. I. том. 8°, XX + 262 + (2) сторін. Ціна 32.400 а. кор., 50 цент.
- **Панна де Мопен**, роман II. том. 8°, 298 + (2) сторін. Ціна 34.200 а. кор., 50 цент.
- Ч. Дікенс: **Цвіркун у запічку**, оповідання, переклала Др. Н. Суrowsцова. З передмовою дра О. Грицая. 8°, XVI + 120 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- Г. Еберс: **Адріян і Антіной**, роман з часів римського царства, переклав М. Троцький. З передмовою дра О. Грицая I. том, 8°, XVI + 210 сторін. Ціна 25.200 а. кор., 40 цент.
- **Адріян і Антіной**, II. том, 8°, 248 сторін. Ціна 27.000 а. кор., 40 цент.
- **Адріян і Антіной**, III. том, 8°, 256 сторін. Ціна 28.800 а. кор., 45 цент.

(Далі на 3 стор.)

САЛЯМБО

ГЮСТАВ ФЛЬОБЕР

САЛЯМБО

РОМАН

ТРЕТІЙ ТОМ

КИІВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

Переклав з французького
Борис Чорний

ХІІ.

Водопровод.

Через дванадцять годин від наємників залишилась тільки купа ранених, мертвих і конаючих.

Гамількар, вийшовши зненацька з глибини провалля, спустився на західній схил, звернений в бік Гіппозаріта, й затяг варварів на цей ширший простір. Нарравас оточив їх своєю кіннотою; в цей час вождь відштовхував, давив їх; вони були зарані вже переможені втратою заімфра; ті навіть, що не вірили в нього, відчували тугу й ослаблення. Гамількар, не турбуючись тим, щоб поле битви залишилось за ним, відійшов трохи далі, ліворуч, на гори.

Можна було пізнати обриси таборів по їх нахилених загорожах. Довга купа чорного попелу куріла на місці Лібійців; на зритій землі виднілися вали й рови, як хвилі на морі, і намети з подертими полотнами здавались кораблями, напів згубленими серед бурі. Панцирі, вила, ріжки, шматки дерева, заліза й міді, хліб, солома й одяги, валялись між трупами; де-не-де горів коло купи пакунків згасаючий уже смо-

лоскип; земля в де-яких місцях зникала під щитами; трупи коней лежали один на другім; видні були ноги, сандали, руки, сорочки із залізних сіток і голови в шоломах, які качались, як кулі; волосся поначіплювалось до тернових кущів; у баюрах крові лежали слони з розрізаними животами. Треба було ходити по слизьких річах і на землі стояли цілі багна, хоч давно вже не було дощу.

Ця мішанина трупів займала цілу гору, від вершини до низу.

Ті, що ще жили, лежали нерухомо, як мертві. Вони перелякано переглядались між собою й мовчали.

В кінці довгого лугу блищало під промінням заходячого сонця Гіппозарійське озеро. Праворуч стояли купки домів за камінними мурами; далі у безкрай розтягалось море. Сперши голови на руки, варвари зітхали за своїми країнами. В повітрі нависла хмара сивого пороху.

Повіяв вечірній вітер; груди всіх зітхнули вільніше; і в міру того, як збільшувалась прохолода, видно було, як черви покидали стигнучі трупи й бігли по теплому піску. Сидячи на великих камінях, нерухомі круки дивились на конаючих.

Коли надійшла ніч, жовті пси нечистої раси, що йшли за арміями, тихенько наблизились до варварів. Спочатку вони вилизали криваві плями на ще теплих ранах; але швидко почали жерти трупів, починаючи із животів.

Втікачі вертались один по другім, як тіни; жінки також насмілились вернутись, бо вони ще були у війську, особливо у Лібійців, не дивлячись на страшну різню, яку їм чинили Нумідійці.

Де-які запалили уривки мотузків, замість смолоскипів. Інші тримали перехрещені списи. На них клали трупи й відносили їх на бік.

Вони лежали довгими рядами на спині, з розчиненими ротами, із своїми списками коло себе; або лежали купами всуміш і часто, щоб знайти бракуючих, треба було перешукувати цілу купу. Потім їм освітлювали обличчя смолоскипами. Страшна зброя поробила їм складні рани. Зеленувате шмаття звисало їм з лобів; де-котрі були порубані на шматки, роздавлені до мізку кісток, сині від задушення, або перерізані иклами слонів. Хоч вони померли всі одночасно, але вони розкладались нерівномірно. Люди з півночі були сині, розпухлі, тоді як Африканці, більш сухожилі, були наче закопчені й уже позасихали. Наємників розпізнавали по татуїровках на руках: старі вояки Антіоха мали шуліку; ті, що служили в Єгипті, голову павіяна; в азійських князів був намальований топір, гранатове яблуко, або молот; у Греків фортеця або імя якогось архонта; у де-яких руки були вкриті ріжними символами, які змішувались із загоєними й новими ранами.

Для людей латинської раси, Самнітів, Етрус-

ків, Кампанійців і Брутійців, запалили чотири високі ватри.

Греки копали рови вістрями своїх мечів. Спартанці скинули свої червоні плащі й позагортали в них мертвих; Атенці кляли їх обличчями проти сходу; Кантабрійці накидали на них купи каміння; Назамонці згинали їх на-двоє воловими ремнями і Іарамантці закопали їх на березі, щоб хвилі безпереривно зрошували їх. Але Латинці були непотішні, що не могли позбирати в урни їхній попіл; Номади жалкували за гарячим піском, який засушує тіла, а Кельти за трьома дикими каменями, під похмурим небом, у глибині затоки, повної острівців.

Піднімалось голосіння, по ньому приходила довга тиша. Це робилось, щоб присилувати душі вернутись. Потім знов починався галас, із рівними перервами, вперто.

Прохали вибачення у мертвих, що не могли вшанувати їх по всіх приписах релігії: бо так вони мусіли безконечно мандрувати через різні випадки й метаморфози; їх кликали, їх питали, чого вони бажають; інші обсипали їх лайками за те, що вони дали перемогти себе.

Світло великих ватр робило ще блідішими безкровні обличчя, які лежали подекуди на розбитих панцирях; і сльози викликали інші сльози, ридання гострішало, пізнання й обійми частішали. Жінки лягали на трупів, устами до уст, чолом до чола; треба було бити їх, щоб оді-

гнати. Вони чорнили собі щоки; вони відрізували собі волосся; вони лляли свою кров у рови; вони робили собі на тілі надрізи, на зразок ран на мертвих. Рев і виття були голосніші, ніж дзвін цимбалів. Де-які зривали свої амулети та плювали на них. Конаючі качались у кривавому багні, кусаючи з люті свої понівечені руки, і сорок три Самніти, всі молоді й гарні, вбивали один другого як глядітори. Скоро не стало дерева для ватр, полум'я згасло, всі гроби були заповнені; і стомлені від крику, знесилені, вони поснули коло своїх мертвих братів: ті, що хотіли жити — повні турбот, а інші — бажаючи ніколи не прокинутись.

*

При першій світлій зорі на межі табору варварів з'явилися вояки, які проходили, несучи свої шоломи на кінцях списів; вітаючи наемників, вони питалися, чи ті не хотіли переказати щось до своїх країн.

Надійшли ще інші і варвари впізнали декого із своїх колишніх товаришів.

Вождь запропонував був усім полоненим, щоб служили в його війську. Багато з них сміливо відмовилось; і, твердо вирішивши не годувати їх, ані віддавати Великій Раді, він відпустив їх, наказавши їм не битись більше

проти Картагіни. Що-ж до тих, яких страх перед муками зробив слухняними, то їм роздали зброю ворога; і тепер вони прийшли до переможених, більше з гордощів та цікавості, ніж із бажання спокусити їх.

Спочатку вони розповіли про добре відношення вождя до них; варвари слухали та заздрили їм, хоч і гордували ними. Постім, при перших закидах, боягузи розгнівались; здалеку вони показували їм їх власні мечі, їх панцирі, і запрошували їх до битви. Варвари схопили каміння; всі повтікали; і на вершині гори видно було лише вістря списів, які стирчали з-поза загороди.

Тоді біль, важчий за приниження поразення, пригнітив варварів. Вони думали про безуспішність своєї сміливості. Вони сиділи з нерухомими очами й стискали зуби.

Одна думка прийшла їм усім в голову. Вони кинулися всуміш на картагінських полонених. Випадково, вояки вождя не змогли знайти їх, і, як він відійшов з поля битви, вони залишились у глибокім рові.

Їх витягли на гору й поклали на рівнім місці. Вартові стали колом круг них і впустили туди жінок, по тридцять або по сорок попеременно. Щоб використати невеликий час, який їм давали, вони перебігали від одного до другого, непевні, тремтячі; потім, схилившись над цими бідними тілами, вони били їх з усіх сил,

як прачки вибивають білизну; вигукуючи імя своїх чоловіків, вони роздирали їх нігтями; вони виколювали їм очі своїми шпильками. Потім кинулись чоловіки й мучили їх від ніг, які вони відрубували, до голови, з якої вони здирали шкіряні корони, щоб надіти на себе. Їдці нечистих речей були найбільш жорстокі в своїх вигадках. Вони отруювали рани, накидуючи в них порошок, оцет, рештки розбитих глечиків: інші чекали за ними; текла кров і вони раділи, як збірачі винограду круг мисок.

*

Тим часом Мато сидів на землі, на тім самім місці, де він був, коли битва скінчилась; він сховав голову в руки, нічого не бачив, нічого не чув, не думав.

При радісних криках юрби він підняв голову. Він побачив перед собою уривок полотна, причеплений до кілка, що прикривав трошки кошики, килими, левину шкіру. Він впізнав свій курінь; його очі втопились у землю, наче-б дочка Гамількара, зникаючи, провалилась крізь землю.

Розірване полотно билося по вітру; іноді довгі мотузки проходили йому коло рота і він помітив червону пляму, подібну на відбитку руки. Це була рука Нарраваса, знак їхнього союзу. Тоді Мато встав. Він узяв з огнища

деревину, яка ще куріла, й призириливо кинув її на руїни свого куріня. Потім кінцем своєї котурни він штовхав в огонь різні речі, щоб нічого не залишилось.

Раптом з'явився Спендіус і так, що не знати було, звідки він іде.

Колишній раб прив'язав собі до стегна два шматки списа; він шкандибав з нещасним виглядом, жалібно стогнучи.

— Покинь це, — сказав йому Мато, — я знаю, що ти хоробрий! — Бо він був так пригнічений несправедливістю богів, що не мав більше сили гніватися на людей.

Спендіус повів його у вузьку щілину в горі, де ховались Зарксас і Отаріт.

Вони повтікали, як і раб, хоч один і був немилосердний, другий сміливий. Але хто міг передбачати, казали вони, зраду Нарраваса, пожежу Лібійців, втрату заімфра, раптовий напад Гамількара й особливо його маневри, якими він присилював їх зійти в лійкувате заглиблення в горі, під удари Картагінців? Спендіус не признавався у своїм жаху і вперто доводив, що його нога зламана.

Нарешті три начальники і найвищий вождь почали радитись, що їм тепер робити.

Гамількар заступав їм дорогу до Картагіни; вони були між його вояками й провінціями Нарраваса; тирійські міста приєднуються до переможців; їх могли-б притиснути до моря

й роздушити сполученими силами. Це було неминуче.

Таким чином, не було жадного засобу уникнути війни. Значить, вони мусіли провадити її до останнього. Але як переконати в потребі безконечної битви всіх цих зневірених людей, з кривавими ще ранами?

— Я беру це на себе! — сказав Спендіус.

Через дві години якийсь чоловік вибіг на гору, з боку Гіппозаріта. Він вимахував восковими табличками, а що він кричав дуже сильно, то варвари обступили його.

Таблички були прислані грецькими вояками із Сардинії. Вони радили своїм товаришам в Африці стерегти Іскона й інших полонених. Один купець із Самосу, Гіппонакс, приїхавши з Картагіни, розповів їм, що готувався заговор, щоб визволити їх і вони радили варварам бути обережними; Республіка була могутня.

Спендіусова стратегема не вдалася так, як він сподівався. Ця певність нової небезпеки, не викликаючи їхнього завзяття, підняла тривогу; і пригадуючи попередження Гамількара, вони чекали чогось непередбаченого й жахливого. Ніч минула в жаху; багато з них покидало навіть свого зброю, щоб змягчити вождя, коли він прийде.

Але на другий день з'явився другий гонець, більш стомлений і чорний від пилу. Грек ви-

рвав у нього з рук звиток папіруса, вкритий фенікійським писанням. У нім благали наемників не зневірюватись; хоробрі Тунізійці мали прийти з великою допомогою.

Спендіус тричі перечитав листа; і сівши на плечі двох Каппадокійців, він казав носити себе з місця на місце і знову читав його. Протягом семи годин він говорив промови.

Він нагадував наемникам обіцянки Великої Ради; Африканцям — жорстокість управителів; усім варварам — несправедливість Картагіни. Поміркованість вождя була лише хитрістю. Тих, що віддадуться йому, буде продано, як рабів; переможені згинуть у муках. Що до втечі, то якими дорогами втікати? Ніякий нарід не схоче їх прийняти. Тоді, як продовжуючи своє зусилля, вони дістануть одночасно волю, помсту, гроші! І вони не чекатимуть довго, бо люди з Туніса, із цілої Лібії біжать допомогати їм.

Він показував розгорнутий папірус:

— Дивіться! Читайте! ось їх обітниці! Я не брешу.

Пси вештались із чорними мордами, поплямованими червоним. Сонце пекло в непокриті голови. Гидкий запах ішов від зле закопаних трупів. Де-які навіть до живота виходили із землі. Спендіус кликав їх за свідків до своїх слів; потім він махав кулаками в бік Гамількара.

Він знав, що Мато дивиться на нього, й, щоб сховати свій страх, він виставляв свій

гнів, яким помалу сам захоплювався. Віддаючи себе богам, він сипав прокляттями на Картагінців. Муки полонених були дитячими забавками. Навіщо берегти їх і вічно тягати за собою цю непотрібну худобу! — „Ні! треба покінчити з цим! їхні пляни відомі! Навіть один з них може погубити нас! жадного милосердя! Сильних пізнати по швидкості ніг і по силі ударів.“

Тоді вони кинулися на полонених. Багато з них ще хрипіло; їх добили, наступаючи їм ногою на уста, або проколюючи їх вістрям списа.

Потім вони згадали про Іскона; його ніде не було видно; вони стурбувались. Вони хотіли-б одночасно переконатись у його смерті, й вбити його сами. Врешті три самнітські чабани знайшли його недалеко від місця, де раніше стояв курінь Мато. Вони впізнали його по довгій бороді й покликали інших.

Він лежав на спині, з витягненими руками й стисненими колінами і мав вигляд мертвого, приготованого до похорону. Тільки його худі боки хитались і його очі, широко відкриті на блідім обличчі, дивились нерухомо й непримиримо.

Варвари спершу дивились на нього з великим здивуванням. Від часу, коли він жив у рові, його майже забули; зворушені старими спогадами, вони стояли на оподалік і не наважувались підняти руку на нього.

Але ті, що стояли позаду, бурмотіли й

штовхались; один Гарамантієць пройшов через юрбу, — в руках він тримав серп; усі зрозуміли його гадку; їх обличчя почервоніли й охоплені соромом, вони ревли: „Так! так!“

Чоловік із серпом підійшов до Їскона. Він узяв його за голову, спер її собі на коліно і відрізав її швидкими рухами; вона впала; дві великих течійки крові зробили дірку в пилу; Зарксас схопив голову й легший від леопарда побіг у напрямку Картагінців.

Коли він підвівся на дві третини гори, він узяв голову Їскона за кінець бороди, швидко крутнув нею кілька разів, — і ця куля, описавши довгу дугу, зникла за пунійською загорожею.

Незабаром над загорожами з'явились два перехрещені прапори, умовлений знак, щоб вимагати трупів.

Тоді четверо висланців, вибраних по широті грудей, пішли з мідяними трубами й оголосили, що від нині між Картагінцями й Варварами не буде більше ні віри, ні милосердя, ні богів, що вони наперед відмовлялись від усяких переговорів і що послів одішлють назад з відрізаними руками.

Негайно по цім вислали Спендіюса до Гіппозаріта за харчами; тирійське місто прислало їм їх у той самий вечір. Вони жадібно наїлися. Потім, підкріпившись, вони хутко позбірали речі своїх річей й поламану зброю; жінки

скупчились у середині і, не турбуючись пораненими, які плакали за ними, вони швидко пішли геть, як банда вовків.

Вони йшли на Гіппозаріт, щоб узяти його, бо вони потребували якогось міста.

*

Гамількар, побачивши їх здалеку, впав в одчай, не дивлячись на гордість, яку він почував від своєї перемоги. Треба-б було негайно напасти на них із свіжим військом. Ще один такий день і війна була-б скінчена! Як-що події затягнуться, вони зміцнішають; тирійські міста приєднаються до них: його поміркованість з переможеними не принесла жадної користі. Він вирішив бути немилосердним.

У той самий вечір він післав до Картагіни верблюда, навантаженого браслетами, знятими з мертвих, і з жахливими загрозами він наказував, щоб йому дали нове військо.

Віддавна вже всі гадали, що він погіб; і довідавшись про його перемогу, вони були здивовані, майже перелякані. Поворот заімфра, про який дійшли вже чутки, доповнював чудо. Таким чином боги й сила Картагіни були, здавалося, в його владі.

Ніхто з його ворогів не насмілився жалітись або обвинувачувати. Завдяки ентузіязмові одних

і боязкості других у призначений речинець армія в п'ять тисяч чоловік була готова.

Вона швидко пішла до Утіки, щоб підтримувати вождя із запілля, тоді як інші три тисячі поїхали кораблями до Гіппозаріту, щоб напасти на варварів.

Ганнон прийняв провід; але він доручив війсьکو своєму помішникові Магдассанові, щоб самому плисти з другою армією кораблем, бо він не міг уже зносити хилитання носилок. Його хвороба розіла йому уста й ніс і зробила на його обличчі велику дірку; за десять кроків видно було середину його горла і він почував себе таким гидким, що покривав собі голову серпанком, як жінка.

Гіппозаріт не слухався ні його пересторог, ні загроз варварів; але що-ранку мешканці кидали їм харчі в кошиках і з вершини веж прохали вибачення й благали їх, щоб віддалились. Те саме вони переказували й Картагінцям, які стояли на морі.

Ганнон не ризикував атакувати й задовольнявся тим, що облягав порт. Тим часом він намовив судей Гіппозаріта, щоб прийняли в себе трьохсот з його вояків. Потім він відійшов до рогу Виноградників і зробив довгий обхід, щоб оточити варварів — невчасна й навіть небезпечна операція. Заздрість силувала його не допомагати вождеві; він спиняв усіх його шпівнів, плував усі його пляни, губив

цілу справу. Врешті Гамількар написав до Великої Ради, щоб його було звільнено від Ганнона, і цей вернувся до Картаґіни, розгніваний на низькість Старших і божевілля свого товариша. Отже після стількох сподівань становище зробилось ще гірше; але всі примушували себе не думати, навіть не говорити про це.

Так наче ще мало було нещастя, наспіла звістка, що наємники в Сардинії розпjali на хресті свого генерала, захопили фортеці і повбивали людей хананейської раси. Римський нарід загрожував Республіці негайною війною, як-що вона не дасть тисячу двіста талантів і цілий острів Сардинію. Він прийняв союз варварів і післав їм на кораблях борошно й сухе м'ясо. Картаґінці перехопили ці кораблі, взяли в полон п'ятьсот чоловіків; але через три дні фльота, яка везла до Картаґіни харчі з Бізасени, потопилась серед бурі. Ясно було, що боги були проти Республіки.

Тоді горожане Гіппозаріту, під приводом небезпеки, викликали на мури триста вояків Ганнона і зненацька, зрадницьки, поспихали їх до-долу. Ті, що не повбивались, були загнані в море й потопились.

Маґдассан, по наказу Ганнона, оточував Утіку й залишався глухий на прохання Гамількара. Він також помістив частину своїх вояків у місті. Їх повсипляли мадраґором у вині й повбивали.

В той самий час надійшли варвари; Магдассан утік, брама відчинилась і з того часу одно й друге тирійські міста виявляли своїм новим приятелям уперту вірність і своїм колишнім союзникам незрозумілу ненависть.

Ця зрада пунійській справі була порадою, прикладом. Сподівання визволення відживилось. Населення, досі непевне, вже не вагалось. Все похитнулось. Вождь довідався про це і він не чекав жадної помочі! Тепер він пропав неминуче.

Негайно він вислав Нарраваса на кордони його королівства. Сам він вирішив вернутись до Картагіни, щоб набрати там вояків і провадити далі війну.

Варвари, що влаштувалися під Гіппозарітом, побачили, як він із своїм військом сходив з гори.

Куди-ж це йшли Картагінці? Їх, без сумніву, штовхав голод; і, знесилені муками, не дивлячись на свою слабкість, вони хотіли почати битву. Але вони звернули праворуч: вони тікали. Можна було наздігнати їх, знищити. Варвари кинулися за ними.

Картагінців спинила ріка. Вона тепер була широка й не було вітру із заходу. Одні переплили, інших попереносили. Вони пішли далі. Надійшла ніч. Вони зникли в темряві.

Варвари не зупинились; вони пішли вгору по течії, щоб знайти вужче місце. Прибігли люди з Тунісу, за ними мешканці Утіки. При кожному куці їхня кількість росла; і Картагінці,

прикладаючи вухо до землі, чули шум їх кроків у темряві. Від часу до часу, щоб затримати їх, Барка наказував стріляти назад з луків. Коли настав день, вони були в горах Аріяни там, де шлях звертає вбік.

Мато, який ішов на чолі свого війська, побачив на обрії щось зелене; потім з'явилися обеліски, бані, будинки! Це була Картагіна. Він сперся на дерево, щоб не впасти; його серце забилося сильніше.

Він думав про все, що перейшло через його життя від часу, коли він в-останнє був у цих місцях. Він безмежно дивувався, захоплювався. Потім він зрадив від думки, що знову побачить Саямбо. Він пригадав собі, що повинен ненавидіти її; але він хутко відкинув цю думку. Він затремтів, побачивши за храмом Ешмуна, над пальмами, терасу палаца; усмішка екстазу освітила його обличчя, наче-б він побачив якесь велике світло; він простяг руки, посилав по вітру поцілунки й бурмотів: „Прийди! прийди!“ Він зітхнув цілими грудьми й дві сльозини, довгі як перлини, впали йому на бороду.

— Але хто тебе стримує? — крикнув йому Спендіус. — Поспішай! Вперед! Вождь може втікти від нас! Але твої коліна тремтять і ти дивишся на мене, як п'яний!

Він здригався від нетерпеливості; він гнав Мато; і, щурячи очі, наче наближаючись до довго переслідуваної мети, він казав:

— А, нарешті! ми вже тут! Я тримаю їх!
Він мав такий переконаний і тріумфуючий вигляд, що Мато й сам захопився. Ці слова доходили до глибин його горя, штовхали його на помсту, давали їжу його гнівові. Він скочив на одного з верблюдів, що йшли з обозом, вирвав у нього з рота недоуздок і довгою линвою він бив з усіх сил тих, що йшли поволі; він бігав то з правого то з лівого боку останніх рядів, як пес, що підганяє отару.

На його голосні крики лави людей стиснулись; навіть каліки пошкандибали швидче; посеред пересипу віддалення зменшилось. Перші лави варварів ішли в поросі, піднятим Картагінцями. Одно й друге військо наближались одно до одного, мало вже не торкались. Але розчинились брами Мальки, Таґасти й Хамона; три кольони хлинули в них, поспішаючи під сволоками. Хутко юрба, занадто стиснута, не змогла йти далі; списи вдарились у повітрі один об другий, стріли варварів посипались на стіни.

Гамількар з'явився на порозі храму Хамона. Він гукнув своїм людям, щоб вони відступили на бік. Він зійшов зі свого коня; вістрем меча вколов його в круп і нагнав його на варварів.

Це був расовий жеребець, якого годували борошном і який згинав коліна, коли його господар хотів сісти на нього. Навіщо він прогнав його? Чи це була жертва?

Великий кінь скакав між списками, перекидав

людей, спотикався, падав і знову скакав далі; і поки вони відступали, спиняли його, або здивовано дивились, Картагінці зійшлися й увійшли в місто. Величезна брама зачинилась за ними. Варвари кинулись на неї. Вона витримала; — і протягом кількох хвилин ціле військо хвилювалось, усе тихше й тихше, поки не стихло.

Картагінці виставили вояків на водопровід; вони почали кидати камінням, кулями, деревом. Спендіос переконав наємників, що не варто бути впертими. Вони відійшли трохи далі, міцно вирішивши робити облогу Картагіні.

*

Тим часом чутка про війну перейшла поза межі пунійської імперії; і від Геркулесових стовбів аж по-за Кірену чабани мріяли про неї, вартуючи свої отари і каравани балакали про неї вночі, при світлі зірок. Знайшлися отже люди, які насмілились напасти на цю Велику Картагіню, володарку моря, блискучу, як сонце, й жахливу, як боги! Багато разів говорили навіть про її падіння; і всі вірили в це, бо всі цього бажали: скорені народи, оподатковані села, союзні провінції, незалежні орди, ті що ненавиділи її за її тиранію, ті що заздріли її могучості, ті що прагнули її багатств. Найхоробріші відразу приєднались до наємників.

Инших спинила поразка при Макарі. Врешті вони знову повірили, наблизились потроху; і тепер люди із східних областей стояли в Кліпейських дюнах, з другого боку затоки. Вони показалися, як тільки побачили варварів.

Це не були Лібійці з околиць Картаґіни; ті здавна складали із себе третє військо; це були номади з площини Барка, розбійники з Піскуса й Дерни, бандити з Фаззани й Мармаріки. Вони перейшли через пустелю, пючи солоновату воду з криниць, обкладених кістяками верблюдів; Зуаеки, вкриті струсовим піррям, прийшли на квадригах; Іарамантійці, під чорними серпанками, приїхали на своїх помальованих кобилах; інші на ослах, на онаґрах, на зебрах, на диких бугаях; де-які везли дахи своїх хаток, разом із своїми родинами й богами. Були там і Аммонійці, із членами зморщеними від гарячих водограїв; Атаранти, які проклинають сонце; Троґльодити, які сміючись ховають під гиллям своїх мертвих; і гидкі Аузейці, які їдять сарану; Ахирмахіди, які їдять вошей і Іізантійці, помальовані на-червоно, які їдять малп.

Всі вони витяглись довгою простою лавою на березі моря. Потім вони пішли вперед, наче вихорі піску, підняті вітром. На середині пересипу ця юрба спинилась, бо наємники стояли перед ними, ближче до мурів.

Потім, з боку Аріяни, зявилися люди із Заходу, нарід Нумідійців. Справді Нарравас правив

тільки Массілійцями, до того-ж звичай дозволяв їм покинути короля, як-що той був переможений; вони зібрались на Зені і перейшли його при першій русі Гамількара. Спочатку прибігли всі мисливці з Малетут-Ваала й Гарафоса, вдягнені в левині шкіри, ведучи із собою малих худих коней з довгими гривами; далі йшли Гетулійці в панцирях із зміїної шкіри; за ними Фарузійці в високих коронах, зроблених з воску й камеді; і Каунійці, Макарці, Піллябарці, з яких кожний мав два списи й круглий щит із шкіри гіппопотама. Вони спинились під катакомбами, в перших баюрах Лягуни.

Коли Лібійці відійшли набік, за ними з'явилась юрба Неґрів, наче чорна хмара низько над землею. Вони поприходили з білого Гаруша, із чорного Гаруша, з Аугілійської пустелі й навіть з великої країни Агазімби, до якої треба йти чотири місяці на південь від Гарамантів і навіть ще далі! Не дивлячись на свої прикраси із червоного дерева, вони були подібні до спілих морвових ягід, присипаних порохом. Вони мали штани з волокон кори, плащі із сухої трави, звірячі пащеки на головах; виючи як вовки, вони хитали залізними дротами з кільцями й вимахували коров'ячими хвостами на кінці палиць, замість прапорів.

Далі за Нумідійцями, Маурузійцями й Гетулійцями товпились жовтуваті люди, що живуть за Тагіром, у кедрових лісах. Торбинки з ко-

шачої шкіри висіли у них за плечима; вони вели за собою величезних як осли псів, які не гавкали.

Врешті так наче Африка ще не досить випорожнилась і наче треба було взяти навіть відкиди рас, щоб зібрати більше люти, — позад усіх видніли люди із звірячими обличчями, які реготались ідіотським сміхом; — нещасні, понівечені огидливими хворобами, криві пігмеї, помішки незнаного полу, альбіноси із червоними очима, які не виносять сонця; вони бурмотіли незрозумілі згуки й клали одного пальця в рот, щоб висловити свій голод.

Зброя була так само перемішана, як одяги й народи. Там були всі винаходи вбивання, від дерев'яних ножів, кам'яних сокир і костяних тризубів до довгих мідяних гнучких шабель. Вони мали ножі з кількома відногами, подібні до рогів антильоп, серпи, привязані до линв, залізні трьохкутники, палиці, шила. Етіопійці з Бамботуса ховали в волоссі маленькі отруєні стріли. Багато принесли каміння в лантухах. Інші, що прийшли з порожніми руками, показували свої зуби й клацали ними.

Ця юрба безпереривно хвилювалась. Верблюди, вимащені смолою наче кораблі, перекидали жінок, які несли на плечах своїх дітей. Харчі випадали з мішків; ноги роздавлювали грудки соли, шматки гуми, гнилі фініки, горіхи; — й іноді можна було побачити на брудних грудях, на тонкому шнурі, якийсь діамант, що

Його шукали сатрапи, камінь майже казкової вартости, за який можна було-б купити всю імперію. Вони не знали навіть у більшости, чого хочуть. Їх штовхало щось привабливе, якась цікавість. Номадів, які ніколи не бачили міст, лякала тінь мурів.

Весь пересип зникав під людьми; і ця довга площа, з якої, здавалось, намети виглядали наче хатки з хвиль серед повені, тяглась до перших ліній інших варварів, блискучих від заліза, симетрично витягнених з двох боків водопровода.

Картагінців ще не покинув жах від цієї юрби, коли вони побачили, як просто на них ідуть якісь чудовища і наче рухомі будинки; це тирійські міста прислали обложні машини з їх щоглами, руками, колесами, дахами й панцирями: шістьдесят карробаліст, вісімдесят онагрів, тридцять скорпіонів, п'ятьдесят толленонів, дванадцять таранів і три велитенські катапульти, які кидали шматки скелі вагою п'ятнадцяти талантів. Купи людей штовхали їх; вони здригались при кожному кроці; так вони опинились проти мурів.

Але треба було ще багато днів, щоб скінчити всі приготування до облоги. Наємники, навчені своїми невдачами, не хотіли більше ризикувати надармо; — і з обох боків не поспішались, добре знаючи, що мала початись жаклива дія, з якої вийде повна перемога або цілковита поразка.

Картагіна могла довго давати опір; її мури робили багато внутрішніх і зовнішніх кутів, вигідних для відбивання нападів.

З боку катакомб частина стіни була впала — і в темні ночі видно було між щілинами вогні домів з Мальки. В де-яких місцях вони перевищали мури. Там жили, із своїми новими чоловіками, жінки наємників, яких прогнав Мато. Побачивши варварів, вони не витримали. Вони махали здалеку своїми шарфами; вони приходили в темряві до щілин, щоб побалакати з воюками і одного ранку Велика Рада довідалася, що всі вони втікли. Одні пройшли між камінями; інші, сміливіші, спустились по линвах.

Врешті Спендіус вирішив виконати свій проєкт.

Досі йому заважала в цьому війна, тримаючи його в віддаленні; а відколи вони вернулись до Картагіни, йому все здавалось, що мешканці додумуються його пляну. Але скоро вони зменшили кількість вартових на водопроводі. Вони не мали досить людей для оборони самого міста.

Протягом кількох днів колишній раб вправлявся в киданні стріл до флямінго на озері. Потім одного місячного вечора він попрохав Мато запалити посеред ночі великий огонь із соломи й наказати людям кричати голосно в той самий час; узявши із собою Зарксаса, він пішов берегом затоки, в напрямку на Туніс.

Порівнявшись з останніми арками, вони пішли просто до водопроводу; місце було відкрите: вони полізли по підніжжя стовбів.

Вартові спокійно ходили по платформі.

Завидніло високе полум'я; почулися трубні згуки; вартові думали, що почався наступ і побігли в бік Картагіни.

Один чоловік залишився. Він відбивався чорним сілюетом на тлі неба. Місяць світив за ним і кидав від нього величезну тінь якогось ходячого обеліска.

Вони зачекали, поки він підійшов близько до них. Зарксас узявся за свою пращу; з обережності, чи із жорстокости, Спендіус спинив його.

— Ні, куля наробить шуму! Я сам!

Він натягнув свій лук з усіх сил, спіраючи його внизу на великий палець своєї лівої ноги; він націлився і стріла вилетіла.

Чоловік не злетів, — він зник.

— Коли-б він був тільки поранений, ми чули-б його стогони! — сказав Спендіус; і він хутко поліз угору, з поверха на поверх, як і вперше, допомагаючи собі ливною з гаком. Як він був уже на горі коло трупа, він скинув ливну вниз. Баларець прив'язав до неї мотику й молот і відійшов назад до табору.

Роги більше не трубили. Все було спокійно. Спендіус підняв одну з плит, увійшов у воду, й зачинив її за собою.

Виравуючи віддалення своїми кроками, він дійшов точно до місця, де він помітив колись продовгувату щілину; і протягом трьох годин, до ранку, він працював безперервно, завзято, ледве дихаючи через щілини у верхніх плитах, переляканий і двадцять разів побоюючись вмерти. Врешті почувся якийсь тріск; величезний камінь, вдаряючись об нижні арки, скотився вниз — і раптом водоспад, ціла ріка впала з неба на рівнину. Водопровід, перерізаний посередині, губив усю свою воду. Це була смерть для Картаґіни й перемога для варварів.

Картаґінці побудилися та повибігали на мури, на будинки, на храми. Варвари штовхались, кричали. Вони танцювали в захопленні круг великого водоспаду і, не знаючи, що робити з радощів, мочили в нім голови.

На вершині водопроводу з'явився чоловік у бурій розірваній туніці. Він стояв скраю, схилившись, узявшись руками в боки, і дивився вниз, під себе, неначе здивований своєю працею.

Потім він випростався. Він подивився круг себе гордовито, наче хотів сказати: „Все це тепер моє!“ Вибухли оплески варварів. Картаґінці, розуміючи врешті своє нещастя, вили з одчаю. Тоді він почав бігати по платформі з кінця в кінець — і як погонич тріумфальної колесниці на Олімпійських игрищах, Спендіус, захоплений гордощами, здіймав руки до неба.

ХІІІ.

Молох.

Барвари не потребували окопів з боку Африки: вона належала їм. Але щоб полегчити підступ до мурів, вони зрили насип, який тягся здовж рова. Потім Мато поділив військо на великі півкола, щоб краще охопити Картагину. Гопліти наємників були поставлені в перших рядах; за ними пращники й кіннота; зовсім позаду пакунки, вози, коні; за цією юрбою, в трьохстах кроків від веж, стояли машини.

При безкрайній ріжнородности їхніх назв (які багато разів змінювались протягом віків), їх можна було звести до двох систем: одні сповняли завдання пращ, другі луків.

Перші, катапульти, складались із квадратного воза, з двома вертикальними підпорами й горизонтальною поперечиною. В його передній частині циліндр з линвами стримував великий дрючок з ложкою для куль на кінці; його другий кінець був закріплений у звязці переплетених ниток. Коли спускали линви, дрючок піднімався й кидав кулі й каміння, а поперечна

балька, яка спиняла його, ще дужче збільшувала його силу.

Інші мали більш складний устрій: на маленькій кольоні була закріплена своєю серединою поперечна балька; в тому-ж місці до неї доходив під простим кутом жолоб. Ця поперечина була зігнута, як лук, ливною з кінського волосу. Цю ливну одводили до кінця жолоба, на бронзову плитку. При допомозі пружини ця металева плитка відривалась і, йдучи по каналу, штовхала стрілу.

Катапульти звались також онаграми, як дикі осли, які кидають каміння копитами, а балісти — скорпіонами, бо на бронзовій плитці був гачок, який пригнічували ударом кулака, щоб викинути стрілу.

Їх будова вимагала мудрих розрахунків; дерево вибиралось із найтвердіших сортів, металеві частини з міді; міцні шпилі давали їм напрямок, замість коліс вони мали цілі циліндри і найбільші, яких приносили по шматках, складались на очах ворога.

Спендіус поставив три великі катапульти проти трьох головних кутів; коло кожної брами він поставив по тарану, коло кожної вежі по балісті, — карробалісти залишились позаду. Але треба було забезпечити їх від огнів обложених і засипати спершу рів, який відділяв їх від мурів.

Побудували галерії з переплетеного зеле-

ного очерету й величезні дубові щити на трьох колесах; маленькі хатки, вкриті свіжими шкірами, ховали працюючих; катапульти й балісти були захищені завісами з лив, вимочених в оцті, щоб зробити їх негорючими. Жінки й діти збирали каміння на березі, збирали землю руками й приносили її воякам.

Картагінці готувалися також.

Гамількар дуже швидко заспокоїв їх, заявивши, що в цистернах залишалось води на сто двадцять три дні. Це запевнення, його присутність серед них і особливо присутність заїмфра, дала їм добру надію. Картагіна піднялася із свого пригнічення; ті, що не належали до хананейської раси, були захоплені пристрастю інших.

Озброїли рабів, випорожнили арсенали; кожний горожанин мав своє місце і своє призначення. І перебіжників залишилось іще в живих тисяча двіста чоловіків; вождь зробив їх усіх старшинами; теслярів, слюсарів, ковалів і золотарів одіслано до машин. Картагінці мали їх ще трохи, не зважаючи на умови римського мира. Їх направили; вони розумілися на цих роботах.

Два боки, північний і західний, захищені морем, були неприступні. На мур, проти якого стояли варвари, підняли стовбурі дерев, жернови з млинів, миски й казани із сіркою й смолою. Понаносили каміння на платформи веж;

понасипали повно піску в доми, які стояли безпосередно проти муру, щоб зміцнити його й побільшити його грубість.

Варвари лютували, побачивши ці приготування. Вони хотіли негайно битись, але камінюки, що їх наклали на катапульти, були такі важкі, що дрючки зломались; напад знову відложено.

Врешті, на тринадцятий день місяця Шабар, — при сході сонця, — почувся великий удар у браму Хамона.

Сімдесят п'ять вояків тягло за линви, прив'язані до гігантської бальки з мідяною баранячою головою на кінці, привішеної на ланцюгах горизонтально до стовба. Вона була обвита воловими шкірами й залізними обручами; вона була втрое грубша, ніж людське тіло й довга в сто двадцять ліктів; під юрбою голих рук, які тягли й штовхали її, вона посувалась назад і вперед у помірнім гойданні.

Також перед іншими брамами почали рухатись тарани. В порожніх ходових колесах видні були люди, які переступали із ступіня на ступінь. Бльоки й гаки заскрипіли, сіти линв упали і враз вилетіли купи каміння й стріл; всі пращники бігли врозсип. Де-які підбігали до муру, ховаючи під щитами глеки із смолою; потім вони кидали їх з усіх сил. Цей гряд куль, стріл і огнів пролітав по-над першими лавами й падав по той бік мурів. Але на їх вершині

з'явилися великі журавлі, якими раніш вантажили кораблі; з них спустились величезні щипці, які кінчилися двома півколами, зазубленими із середини. Вони вхопили ударники. Вояки чіплялись за бальку й тягли її назад, — Картагінці намагалися підняти її; це змагання протяглося до вечора.

Коли наемники на другий день взялися знову до роботи, вершини стін були вже цілковито вкриті купами бавовни, полотна, подушок; вирізи були закриті циновками; на мурі, між журавлями, стирчали рядами вила й ножі на довгих палицях. Негайно почався завзятий опір.

Стовбурі дерев, привязані до канатів, падали, піднімалися і знову падали на тарани; гаки, кинені балістами, зривали дахи з хаток; і з платформ веж стікали струмки каміння й смоли.

Врешті ударники прорвали браму Хамона й браму Таґаста. Але Картагінці насипали за ними стільки ріжного грузу, що брами не розчинилися. Вони стояли, як і раніше.

Тоді до мурів підсунули сверли, які мали поробити дірки між камінням. Машинами краще правили, їхні прислужники були поділені на відділи, вони працювали з ранку до вечора без перерви з рівномірною точністю ткацького варстата.

Спендіус не стомлювався працею. Він сам натягав линви в балістах. Щоб їх дві частини

мали цілком однакове напруження, їх натягали разом і били поперемінно на право й на ліво, доки обидві половини не давали того самого згуку. Спендіус сідав на машину. Кінцем ноги він ударяв по ливні тихенько — й насторожував уха, як музика, що настроює ліру. Потім, коли дрючок катапульти підіймався, коли кольона балісти тремтіла від хитання ресори, коли каміні вилітали проміннями й стріли струмками, він схилився всим тілом і простягав руки в повітря, наче хотів полетіти за ними.

Вояки подивлялися його зручність і виконували його накази. Веселі серед праці, вони давали машинам різні прізвища. Так щипці на тарани звались „вовками“, криті ґалерії „альтанками“; вони самі були „ягнятка“ та йшли збирати „виноград“; і наладовуючи свої машини, вони казали до онагрів: „Ну, плюй добре!“, а скорпіонам: „Проколюй їх до серця!“ Ці жарти, завжди ті самі, підтримували їхню бадьорість.

Тим часом машини ніяк не руйнували мурів. Вони склалися з двох стінок, між якими була насипана земля; ворожі машини нищили їх верхню частину. Але обложені — за кожним разом знову відбудовували їх. Мато наказав побудувати дерев'яні вежі такої самої вишини, як і кам'яні. В рів кидали землю, кілки, каміння й вози разом з колесами, щоб скоріше зрівняти його із землею; ще раніш, ніж він був

цілком заповнений, величезна юрба варварів здвигнулась одним рухом і вдарилась об підніжжя мурів, наче розхвильоване море.

Принесли драбини з лив, прості драбини й самбуки, тоб-то дві щогли, з яких схилялись, через талі, бамбуки з рухомим містком на кінці. Вони витяглись довгими лініями здовж мурів, і наємники полізли один за другим угору, зі зброєю в руках. Не видко було ні одного Картагінця; вже вони піднялись на дві третини муру — коли вирізи відчинились, ригаючи, як дракони, огнем і димом; посипався пісок, заходячи аж під панцирі; нафта липла до одягів; рідке оливо лилося на шоломи, робило дірки в тілах; дощ искор сипався на обличчя — і орбіти без очей здавалося плакали сльозами, більшими від зернят миндалю. Волосся почало горіти на людях, жовтих від оливи. Вони бігали, підпалювали інших. Їх задушували, кидаючи на них здалеку свитки, вимочені в крові. Інші, які, здавалося, не були поранені, стояли нерухомо, тверді як кілки, розкривши роти й розставивши руки.

Наскоки розпочинались що-дня, бо наємники сподівались перемогти напруженням сили й сміливості.

Иноді який-небудь вояк ставав на плечі другого, забивав кілка між камінням муру, ступав на нього як на сходи, забивав другого, третього; під захистом зубців, які виступали

за мури, вони піднімались так; але завжди вони падали з певної висоти. Великий рів був уже переповнений; під ногами живих лежали ранені всуміш із трупами й конаючими. Серед розрізаних животів, розсипаних мізків і баюр крови обгорілі тіла робили чорні плями; руки й ноги, на-пів сховані під уламками, стирчали вгору, як кілки на спаленім винограднику.

Драбини не принесли багато користі, тому почали вживати толєнонів; це були машини з довгою балькою, яка спіралася на поперечній бальці й на кінці якої висів чотирьохкутний кошик; у ньому могло вміститись тридцять озброєних вояків.

Мато хотів улітти в перший готовий кошик. Спендіус не пустив його.

Чоловіки зігнулись над млинком; велика балька піднялась, стала майже вертикально; занадто навантажена на кінці, вона гнулась, як величезна очеретина. Вояки ховалися в кошику, видно було лише пірря-їхніх шоломів. Врешті, коли балька підвелася пятьдесят ліктів над землею, вона повернулася на право, на ліво, кілька разів, потім схилилась; і як рамя велетня, що тримає купку пімгеїв, вона поставила на край муру кошик, повний людей. Вони скочили в юрбу й ніколи більш не вернулись.

Хутко розставили всі інші толєнони. Але щоб узяти місто, їх потрібно було-б в сто раз більше. Їх використали жорстоким способом:

етіопійські лучники сідали в кошики; їх не спускали на мурі, але залишали висіти в повітрі, й стрільці кидали на ворога отруєні стріли. Круг Картагіни стояло пятьдесят толенонів, наче шуліки; і Неґри сміялись, дивлячись, як ворожі вояки конали в страшних муках.

Гамількар післав туди гоплітів; він напував їх що-ранку соком де-яких трав, які хоронили їх від отрути.

Одного темного вечора він посадив найкращих із своїх вояків на човни, на плоти й, звернувши праворуч від порту, висів з ними на беріг коло Тенії. Потім вони пішли до перших ліній варварів, захопили зненацька їхній флянґ і повбивали багато вояків. Чоловіки, привязані до линв, спускались вночі з мурів із смолоскипами в руках, підпалювали машини наємників і піднімались.

Мато був розлючений; кожна перепона ще побільшувала його гнів. З ним коїлися дивні речі. Думкою він кликав Салямбо на побачення й чекав її. Вона не прийшла; це здалося йому новою зрадою — і від того часу він зненавидів її. Як-би він побачив її трупа, він може пішов-би геть. Він подвоїв передні сторожі, понатикав вила під мурами, копав ями в землі, він наказав Лібійцям, щоб принесли йому цілий ліс, бо хотів підпалити ним Картагіну, як лисячу нору.

Спендіус вперто провадив облогу далі. Він

силкувався вигадати страшні машини, яких ніколи ще не будували.

Інші варвари, які таборували в далечині на пересипі, дивувались цій повільности; вони почали нарікати; тоді їм дали волю руху.

Вони кинулись до брам і почали бити їх своїми ножами й списами. Але вони були голі, їх легко було поранити і Картагінці повбивали багатьох з них. Наємники раділи із цього, бо заздріли їм прийдешніх грабунків. Із цього пішли між ними спори, бійки. Країна була спустошена і скоро почались сварки за харчі. Вони зневірювались. Великі орди пішли геть. Цього навіть не помітили, так багато було їх.

Спробували робити підкопи; земля завалювалась. Вони почали знову в інших місцях; Гамількар завжди відгадував їх напрямок, притулюючи ухо до бронзового щита. Він зробив сам підкопи під місця, де повинні були проїхати дерев'яні вежі; коли схотіли їх посунути, вони провалились у ями.

Врешті всі визнали, що Картагіна неприступна, поки не збудується на одній височині з мурами тераси, щоб можливо було битись на однім рівні; цю терасу треба вкрити бруком, щоб викотити на неї машини. Тоді Картагіна вже ніяк не зможе встояти.

Спрага почала мучити її. Вода, яка коштувала в початку облоги два кезіта за бат, продавалась тепер за один срібний шекель; запаси

мяса й хліба також почали вичерпуватись; боялися голоду; де-хто почав навіть говорити про непотрібні роти, що жахало всіх.

Від площі Хамона до храму Мелькарта вулиці були завалені трупами; це був кінець літа і великі чорні мухи чіплялись до войовників. Старі переносили ранених і побожні люди робили фіктивні похорони своїх близьких і приятелів, які померли на війні далеко від своїх. Воскові статуї з волоссям і одягами лежали впоперек дверей. Вони розтоплювалися від теплоти свічок, що горіли коло них; фарби стікали по їхніх плечах і сльози ставали на очах живих, що співали коло них жалібні пісні. В цей час юрба бігла повз них; проходили озброєні ватаги; старшини вигукували накази, і весь час чути було удари машин об мури.

Температура зробилась така важка, що тіла роздулись і не вміщались у домовинах. Їх палили серед дворів. Але огні, розложені на занадто вузьких просторах, підпалювали сусідні стіни і довге полум'я виривалось зненацька з будинків, наче кров з перерізаної жили. Так Молох панував над Картагіною. Він стискував мури, він котився по вулицях, він пожирав усе, навіть трупи.

Чоловіки вбрані в знак розпуки в свитки пошиті з лахміття, стояли на перехрестках. Вони говорили промови проти Старших, проти Гамількара, пророчили народові повну руїну

і кликали його все знищити, дозволити собі все. Найбільш небезпечними були ті, що пили дурнопян; вони уявляли себе дикими звірями, накидались на прохожих і розривали їх. Нарід юрбився довкола них; для них забували оборону Картагіни. Вождь догадався підкупити їх, щоб вони підтримували його політику.

Щоб затримати в місті духа богів, вкрили ланцюгами їхні образи. Патеків і вівтарі покрили чорними серпанками. Намагалися роздратувати гордість і заздрість Ваалів, співаючи їм на ухо: „Ти хочеш, щоб тебе перемогли! інші, може, сильніші за тебе? Покажи себе! поможи нам! щоб народи не казали: Де тепер їх боги?“

Школи жреців жили в постійній турботі. Особливо боялись жреці Рабетни, — поворот заімфра не послужив ні до чого. Вони заперлись у третій частині храму, неприступній як фортеця. Лише один з них насмілювався виходити, великий жрець Шагабарім.

Він приходив до Саямбо. Але він завжди мовчав, дивлячись на неї нерухожими очима, або говорив дуже багато і закиди, які він їй робив, були суворіші, ніж коли-небудь.

По якомусь незрозумілому противоріччю, він не міг вибачити дівчині того, що вона послухалась його наказів; — Шагабарім про все догадався — і ця думка відживляла його безсилу заздрість. Він обвинувачував її, що вона була причиною війни. По його думці, Мато облягав

Картагіну, щоб знову забрати заімфр; і він сипав прокляття й іронії на варварів, яким хотілося посідати святі речі. Та жрець не це хотів сказати.

Але тепер Салямбо зовсім не боялася його. Туга, яка колись мучила її, покинула її. Вона була дивно спокійна. В її поглядах, менш рухливих, горіло ясне полум'я.

Тим часом Пітон знову заслаб; а що Салямбо, навпаки, наче здоровшала, то стара Танах раділа, переконана, що на нього переходить слабкість її господині.

Одного ранку вона знайшла його за ліжком з волової шкіри; він був скручений круг самого себе, холодніший від мarmору, на голові його вже ворушилась купа черви. На її крики прибігла Салямбо. Вона перевернула його кілька разів кінчиком своєї сандалії і рабиня здивувалась від її байдужости.

Дочка Гамількара вже не постила так старанно. Вона проводила дні на своїй терасі, спершись об балюстраду, й дивилась просто перед себе. Вершина мурів край міста відбивалась на небі нерівними зигзаками і списи вартових стирчали здовж неї, наче їжаки. В далечині, між вежами, вона бачила рухи варварів; у дні, коли не було нападів, вона бачила навіть, що вони роблять. Вони лаштували зброю, мастили собі волосся товщем, або мили в морі свої скривавлені руки; куріні були зачинені;

тяглова худоба годувалась; і голоблі колесниць, поставлених півколом, здавались здалеку великою срібною шаблюкою. Вона пригадувала промови Шагабаріма. Вона чекала свого нареченого, Нарраваса. Не дивлячись на свою ненависть, вона хотіла-б ще раз побачити Мато. З усіх Картаїнців вона одна може говорила-б із ним без страху.

Часто її батько приходив у її кімнату. Він сідав стомлено й дивився на неї майже ніжно, так наче-б її вигляд відбірав від нього втому. Він розпитував її іноді про її подорож до табору наємників. Він спитав її, чи ніхто, часом, не штовхнув її на це; знаком голови Салямбо відповіла, що ні, так вона була горда, що врятувала заімфр.

Але вождь усе починав говорити про Мато, під приводом, що бажає довідатись від неї подробиць, важних для його воєнних плянів. Він не міг зрозуміти, що вона робила в ті години, що їх провела в куріні. Справді, Салямбо не балакала про Їскона, боячись і згадувати прокляття, якими він обкидав її. Вона казала, що Шалішім був дуже розлючений, що він багато кричав і що потім він заснув. Салямбо розповідала тільки це, може із сорому, а може тому, що наївно не придавала ваги поцілункам вояка. Все це, врешті, було для неї тільки неясне й сумне, наче спогад про недобрий сон; і вона не зуміла-б навіть розповісти його.

Одного вечора, як вони сиділи так удвох, прибігла перелягана Таанах. Там на дворі був якийсь старець із дитиною й хотів бачити вождя.

Гамількар зблід, потім хутко відповів:

— Впустити його!

Іддібал увійшов, не кланяючись. Він вів за руку молодого хлопця, вкритого свиткою із цапиного волосу; він вміть зняв покривало, яке закривало його обличчя й сказав:

— Ось він, господарє! Бери його!

Вождь і раб відійшли в куток кімнати.

Дитина залишилась і стояла на середині та більш уважним ніж здивованим поглядом вона оглядала стелю, меблі, перлові намиста на пурпурних ковдрах і цю величню молоду жінку, що стояла коло нього.

Він мав може десять років і був не вищий від римського меча. Шорстке волосся спадало на його випукле чоло. Здавалось, наче його очі шукали простору. Його ніздрі широко розчинялись; на всій його особі спочивала величність тих, що призначені до великих діл. Коли він скинув свою важку свитку, він залишився одягнений у рисячу шкіру, завязану круг його стану й рішучо впірався в плити своїми маленькими ногами, зовсім білими від пилу. Але, без сумніву, він догадався, що говорилося про важливі речі, бо стояв нерухомо, заклавши одну руку за спину, схиливши голову, з одним пальцем у роті.

Врешті Гамількар покликав до себе Салямбо й сказав їй тихо:

— Він залишиться у тебе, чувш? Треба щоб ніхто, навіть слуги, не знав про його існування!

Потім, за дверима, він іще раз спитав Іддібала, чи їх напевно ніхто не помітив.

— Ні! — сказав раб; — вулиці були порожні.

Він занепокоївся за сина свого господаря, бо війна охопила всі провінції. Не знаючи, де сховати його, він приїхав здовж затоки, на човні: три дні вже Іддібал плавав по затоці, розглядаючи мури. Врешті в цей вечір околиці Хамона спорожніли і він хутко перейшов межу й висів коло арсеналу, бо-ж вхід до порту був вільний.

Але скоро варвари збудували проти нього величезний пліт, щоб Картагінці не могли вийти з порту. Вони піднімали деревляні вежі і в той самий час росла тераса.

Всі зносини із зовішнім світом були перетяті й почався немилосердний голод.

Вбили всіх псів, усіх мулів, усіх ослів, потім п'ятнадцять слонів, які вернулись із вождем. Леви з храму Молоха розлютились і слуги не наважувались підходити до них. Їх годували спершу раненими варварами; потім їм почали кидати ще теплі трупи; вони не схотіли їсти їх і повмірали всі. В сутінках люди вештались здовж старих мурів і збирали між камінням

траву й квіти, які вони варили в вині; — вино було дешевше ніж вода. Інші пролазили до ворожих передніх сторож і крали їжу з наметів; здивовані варвари иноді дозволяли їм вернутись. Урешті прийшов день, коли Старші вирішили зарізати, між собою, коней Ешмуна. Це були святі звірі, яким жреці заплітали гриви золотими биндами й які символізували рух сонця, ідею вогню в найвищій формі. Їхнє мясо, порізане на рівні частини, закопали за вівтарем. Потім що-вечора Старші йшли до храму наче на молитву й наїдалися потайки; і під плащами вони приносили ще трошки своїм дітям. У нелюдних кварталах, далеких від мурів, багатші мешканці позапірались у своїх будинках, із страху перед біднішими.

Каміння з катапульт і руйнування, зроблене для оборони, засипало вулиці купами грузовиння. В спокійніші години купи народу раптом починали бігти й кричати; з вершини Акрополю пожежі здавались лахміттям пурпуру, розкиданим по терасах, яке ворушилось по вітру.

Не дивлялись на всі інші приготування, три великі катапульти не ставали. Їхнє руйнування було надзвичайне; так, одному чоловікові відірвало голову й ударило нею об вершок Сисіт; на вулиці Кінісдо роздавило шматком мarmору жінку, яка саме родила і її дитину з ліжком відкинуло до перехрестка Синазін, де знайшли ковдру.

Найбільш докучали кулі пращників. Вони падали на дахи, в садки, посеред дворів, коли година сумно їла небагатий обід. На цих страшних кулях були вирізані букви, які відбивались на тілах; і на трупах можна було прочитати лайки, як „пацюк“, „шакал“, „багно“ й іноді жарти: „хапай!“ або: „я заслужив це“.

Частина муру від порту до цистерн розвалилась. Тоді мешканці Мальки опинились між старим муром Бірзи позаду й варварами попереду. Але було досить праці й без них, треба було зміцнити й можливо підвищити стіни. Їх полишили на судьбу долі й вони всі вигинули; і хоч їх і ненавиділи загально, але відчули за них велику огиду до Гамількара.

На другий день він одчинив рови, де він ховав хліб; його управителі дали хліб народові. Протягом трьох днів усі їли досхочу.

Але від цього згага ще побільшилась; до того завжди вони бачили перед собою ясний водоспад з водопроводу. Під промінням сонця тонка пара піднімалася від нього й на боці стікав до затоки маленький струмок.

Гамількар не слабшав. Він чекав якоїсь події, чогось рішучого, надзвичайного.

Його власні раби обідрали срібні дощечки з храму Мелькарта; витягли з порту чотири кораблі, повели їх до Маппал, пробити мур, що виходив на беріг; і вони поплили до Італії, щоб купити там, за будь яку ціну, наємників.

Тим часом Гамількар ніяк не міг навязати зносин з королем Нумідійців, який стояв позад варварів, готовий напасти на них. Але Нарравас був занадто слабкий, щоб діяти сам один; і вождь звелів підвишити мури на дванадцять пядей, перенести до Акрополю всі матеріяли з арсеналів і ще раз наладрнати машини.

Щоб сплітати сітки для катапульта, брали жили з волових ший або оленячих ніг. Тим часом у Картагіні не було ні оленів ні бугаїв. Гамількар вимагав від старших волосся їхніх жінок; усі погодились на жертву; але того було замало. В будинках Сисіт мали тисячу двіста дорослих рабинь, яких призначали для проституції в Греції та Італії, і їхнє волосся, м'яке від ужитку масти, чудово надавалось для військових машин. Але шкода було псувати крам. Тоді вирішили вибрати найкраще волосся серед жінок плебеїв. Ніскільки не турбуючись за батьківщину, вони розпучливо кричали, коли прийшли слуги Ста з ножицями.

Гнів варварів подвоївся. Вони мастили свої машини жиром з мертвих, — інші зривали з них нігті, щоб пошити собі з того панцирі. Вони вигадали кидати з катапультав глечики із зміями, що їх приносили Неїри; глиняні глечики розбивались об плити, змії вилазили з них, наче природно виходили з мурів. Потім варвари, незадоволені своєю вигадкою, ще удосконалили її; вони кидали ріжний бруд, людські відкиди,

шматки трупів. Появилась чума. Зуби Картагінців почали випадати, їхні десни збідли як у верблюдів після занадто довгої подорожі.

Повитягали машини на тераси, хоч вони й не осягли ще всюди муру. Перед двадцять-трьома вежами Картагїни стояли двадцять три дерев'яні вежі. Наладнали всі толени й посередині, трохи позаду, висилася величезна вежа Деметріюса Поліоркета, яку Спендіус відбудував нарешті. Пірамідальна, як Александрійська лихтарня, вона мала сто тридцять ліктів вишини й двадцять три ширини, мала дев'ять поверхів, вкритих мідними дошками, з багатьома дверима; вона була повна вояків; на верхній платформі стояла катапульта й дві балісти.

Тоді Гамількар понаставляв хрестів для тих, що говоритимуть про добровільну здачу; зорганізували навіть жінок. Спали на вулицях і тужно чекали чогось.

Одного ранку, ще перед сходом сонця (це був сьомий день місяця Ніссан) почувся голосний крик усіх варварів відразу; хрипіли олив'яні труби, великі пафлагонійські роги ревли, як бугаї. Всі скочили й побігли на мури.

Цілий ліс списів, шабель і мечів їжився під ними. Він наблизився до муру, драбини зачепились за нього; і в вирізах зубців появились голови варварів.

Довгі лави людей з бальками в руках били

в брами; в місця, де тераса була занизька, наємники підходили стислими когортами; вояки в першій лаві стояли на колінах, у другій присівши, слідувачі випроставшись все більше й більше й останні стояли зовсім рівно; в інших місцях, щоб зійти на стіни, найвищі йшли попереду, найнижчі позаду і всі лівою рукою тримали над шоломалі свої щити, стискаючи їх так щільно, що згори вони виглядали, як купа черепак. Кугі сковзались по цій випуклій масі.

Картагінці скидали жернови з млинів, товкачі, миски, діжки, ліжка, все, що мало якусь вагу й могло вбити. Де-які чекали коло вирізів з рибацькою сіткою в руках і коли появлявся варвар, його ловили як рибу. Вони сами руйнували зубці на своїх мурах; цілі шматки муру обвалювались, піднімаючи хмари пороху; каміні, кинені з двох боків катапультами, стикались у повітрі й розбивались на тисячі шматків, які падали на вояків густим дощем.

Хутко дві юрби злились в один ланцюх людських тіл. Вони душили один другого, лежачи на землі як борці. Вони роздавлювали ворога. Жінки вили, схилившись над вирізами. Їх тягли за покривала і їхнє біле, раптом одкрите тіло, блестіло між руками Неґрів. Трупи, занадто стиснені в юрбі, не падали; підтримані плечами своїх товаришів, вони посувались який час вперед, стоячи, з нерухомими очима. Де-які, з висками пробитими стрілами з обох боків,

хитали головами як ведмеді. Уста розкриті, щоб кричати, залишались безмовними; відлітали відтяти руки. Про цю битву довго ще говорили ті, що вийшли з неї живими.

Тим часом стріли вилітали з вершин дерев'яних і камяних веж. Бальки толенонів хутко рухались. Варвари кидали в Картагінців плитами з домовин цвинтаря автохтонів, який вони зруйнували. Іноді линви переривались під вагою занадто тяжких кошиків і люди падали вниз неначе з неба.

До півдня ветерани гоплітів кидались на Тенію, щоб дістатись до порту й знищити флоту. Гамількар наказав запалити на даху Хамона огонь з вохкої соломи; дим засліплював їх, вони звернули ліворуч і побільшили собою страшну юрбу, яка товклася в Мальці. Кілька стігат, складених з дужих чоловіків, навмисне для того вибраних, вибили три брами. Високі загорожі, зроблені з дощок, обитих гвіздками, спинили їх; четверта брама легко піддалася; вони кинулись через неї бігом і поскочувались у рів, виритий, щоб впіймати їх. На південно-східнім розі Отаріт і його люди розбили мур, у яким щілини були забудовані цеглою. За муром ґрунт ішов угору; вони побігли швидко. Але на горі вони зустріли другий мур, складений з каміння і довгих бальок, які чергувались, як на шаховій дошці. Це був спосіб Іалійців, пристосований вождем до потреб

становища. Галійцям здавалось, що вони стоять перед якимсь містом своєї країни. Вони атакували неохоче й потерпіли невдачу.

Весь шлях від вулиці Хамона до базару з городовиною належав тепер варварам. Саміти добивали списами конаючих; або, спершись ногою об мур, вони роздивлялись унизу, під собою, руїни в диму й битву, яка знову починалась у далечині.

Пращники, які стояли позаду, стріляли безперервно. Але пружини на акарнанійських пращах поломились від довгого вжитку й деякі вояки кидали каміння руками, як чабани; інші кидали олив'яні кульки патином від батога. Зарксас, із чорним волоссям розсипаним по плечах, бігав усюди й тяг за собою Балварців. Два кошики висіли у нього на боках; він безперервно брав з них кулі лівою рукою і його права рука крутилась, неначе колесо в колесниці.

Мато спершу не йшов у битву, щоб краще командувати всіми варварами разом. Його бачили коло затоки з наємниками, коло лягуни з Нумідійцями, на березі озера між Неграми. З глибини рівнини він штовхав маси вояків, які безперервно йшли на лінії укріплень. Помалу він наблизився; запах крові, видовище різні й галас рогів нарешті захопили його. Тоді він пішов до свого куріня, скинув панцир і надяг львину шкіру, більш зручну для бійки. Пащека припадала до голови, дві передні

лапи схрещувались на грудях, — задні спадали до колін.

Він залишив на собі свій міцний пояс, за яким блищав подвійний топір, і тримаючи обома руками свій великий меч, він безстрашно кинувся через пролім у стіні. Як рубач, що відрубє гилля й силкується нарізати його якомога більше, щоб заробити більше грошей, він ішов вперед, косячи круг себе Картагінців. Ударами держальна він перекидав тих, що намагались схопити його з боку; коли вони нападали на нього спереду, він проколював їх; коли вони тікали, він вбивав їх ззаду. Двоє чоловіків разом скочили йому на спину; одним скоком він притиснувся спиною до муру й роздав їм. Його меч піднімався, спадав, поки не розбився, зачепившись за ріг будинку. Тоді він вихопив свій важкий топір і сік ним Картагінців на всі боки, наче отару овець. Вони відступали все далі й далі і він дійшов сам до другої лінії мурів, під Акрополем. Ріжні речі, скинені з вершини, завалювали сходи. Мато спинився серед руїн і оглянувся, щоб покликати своїх товаришів.

Він помітив кінчики їх шоломів, розсіяні в юрбі; він кинувся до них; хутко вони всі зійшлися до купи й оточили його. Але з бічних вулиць виливалась величезна юрба. Його підняли й віднесли по-за стіну, в місце, де тераса була висока.

Мато вигукнув наказ: усі щити схилились на шоломи; він скочив на них, щоб зачепитись за що-небудь і вернутись у Картагіну; та вимахуючи своїм жакливим топором, він бігав по щитах, подібних до бронзових хвиль, наче морський бог, який хитає своїм тризубом.

Тим часом якийсь чоловік у білій сукні прохажувався по краю муру, спокійний і байдужий до смерти, яка оточувала його. Іноді він притуляв праву руку до очей, щоб роздивитись на що-небудь. Мато пройшов під ним. Раптом його очі спалахнули, його бліде обличчя скорчилось; він підніс дві руки вгору й почав лаяти його.

Мато не чув його; але він відчув на собі такий жорстокий і гнівний погляд, що скрикнув. Він кинув у нього свій довгий топір; кілька людей кинулось на Шагабаріма; Мато не бачив його більше і впав, знесилений.

Якийсь страшний тріск наближався, змішаний з хриплими голосами, які співали щось ритмічно.

Це була велика вежа, оточена юрбою вояків. Вони тягли її руками й штовхали плечима, — бо хоч нахилення ґрунту й було незначне, але все таки досить незручне для машин такої великої ваги. Вежа стояла на восьми колесах, окутих залізом, і вона посувалася поволі вперед від самого ранку, подібна до гори, яка піднялася-б на другу гору. Потім з її підніжжя ви-

йшов величезний таран; здовж трьох її фасадів, звернених до міста, розчинились двері, і в середині з'явилися вояки, закуті в панцирі, наче залізні кольони. Видно було, як вони ходили вгору й униз по двох сходах, які перерізували поверхи. Де-які чекали, поки вежа наблизиться до муру, щоб кинутись на нього; посеред горішньої платформи накручувались линви баліст і нахилився дрючок катапульти.

Гамількар стояв у тій хвилі на даху святині Мелькарта. Він розрахував, що вежа мала прийти просто до нього, проти найбільш неприступної частини муру, на якій не було навіть вартових. Уже від довшого часу раби носили мішки на бічну дорогу, на якій вони зробили з глини щось подібне до басейна. Вода непомітно текла на терасу і Гамількар наче зовсім не турбувався цим.

Але коли вежа наблизилась трохи не на тридцять кроків, він наказав покласти дошки над вулицями, між домами, від цистерн до укріплень; і низки людей передавали з рук до рук шоломи й амфори повні води, яку вони безпереривно виливали в басейн. Картагінці тим часом гнівались за цю пропащу воду. Таран розбив мур; зненацька, течія води вирвалась з-поміж розхитаного каміння. Тоді висока, окута в мідь маса з дев'ятьма поверхами, в яких ховалось більш ніж три тисячі вояків, почала помалу хитатись, наче корабель.

Справді вода, стікаючи з тераси, розмочила шлях; колеса загрузли; на першій поверсі між шкіряними завісами з'явилась голова Спендіуса, який трубив з усіх сил у ріжок із слонової кости. Велика машина, наче конвульсивно піднята, посунулася ще може на десять кроків; але ґрунт м'якшав усе більше, грязюка липла до коліс і вежа стала, загрожуюче нахилившись на один бік.

Катапульта докотилась до краю плятформи; вона впала під вагою свого дрючка, розбиваючи собою нижні поверхи. Вояки падали в безодню, або чіплялись за краї довгих бальок, ще побільшуючи своєю вагою нахил вежі, яка тріщала по всіх кутках і розпалася.

Інші варвари побігли їм на поміч і стовпились великою юрбою довкола вежі. Картаґінці зійшли з муру, напали на них позаду й убивали їх скільки хотіли. Але приїхали колесниці з ножами й почали ґальопувати круг цієї юрби; вона вернулася на мури; надійшла ніч і варвари помалу відступили.

На рівнині видно було тільки щось наче чорний мурашник, який тягся від синьої затоки до білої лягуни; і озеро, в яке стікала кров, розлягалось далі, наче велике червоне багнище.

Тераса була тепер так всипана трупами, що здавалось, наче вона збудована з людських тіл. Посередині здіймалась вежа, вкрита бронею; від часу до часу від неї обламувались

величезні шматки, наче каміні, які скочуються з піраміди. На мурах помітно було широкі рівчаки, вириті струмками олива. Де-не-де горіли зруйновані дерев'яні вежі; і неясно видніли будинки, наче ступні зруйнованого амфітеатру. Важкі клубки диму здіймалися угору, всіяні искорками, що губились у темному небі.

*

Тим часом Картагінці, яких мучила згага, побігли до цистерн, виламали брами. На їхнім дні залишились тільки грязь і баюри.

Що-ж робити тепер? До того-ж варварів була безмежна кількість і вони почнуть знову напади, як відпочинуть.

Цілу ніч нарід радився купками, на рогах вулиць. Одні казали, що треба одіслати жінок, хворих і старих; інші пропонували покинути місто й піти жити в якусь кольонію. Але бракувало кораблів і вони нічого не вирішили до ранку.

Цього дня не бились зовсім, бо всі були занадто пригнічені. Сплячі люди були подібні до трупів.

Тоді Картагінці, міркуючи про причини своїх нещастя, згадали, що вони не одіслали в Фенікію щорічної жертви Мелькартові Тирійському; величезний жах охопив їх. Боги, розгнівані на

Республіку, будуть без сумніву мститись до кінця.

На богів дивились як на жорстоких господарів, яких можна було задобрити молитвами й подарунками. Всі були слабші за Молоха-Нищителя. Йому належало існування, навіть тіло людей; і Картагінці мали звичай давати йому добровільно частину тіла, щоб заспокоювати його гнів. Дітям підсмалювали чоло або тімя вовняними гнотами; цей спосіб задовольняти Ваала приносив жерцям багато грошей і вони завжди радили його, як найлегчий і найлагідніший.

Але на цей раз ходило про саму Республіку. А що кожна користь повинна була бути окуплена якоюсь втратою і що кожна умова залежала від потреби слабшого й вимоги сильнішого, то не було за великого болю, який треба-б принести для бога, бо він раював з найжахливіших терпінь і народ був зданий тепер зовсім на його ласку. Значить, треба було його цілковито задовольнити. Приклади доводили, що цей спосіб примушував нещастя зникнути. До того вони гадали, що офірний огонь міг-би очистити Картагину. Жорстокість народу наперед уже була роздратована. Вибір мав упасти тільки на великі родини.

Старші зібрались. Засідання тяглося довго. На ньому був і Ганнон. Він не міг уже сидіти й лежав коло дверей, напів ховаючись у то-

рочках великої завіси; і коли великий жрець Молоха спитав їх, чи вони згодяться віддати своїх дітей, його голос зненацька почувся в сутінку, наче грім тенія з глибини печері. Він був нещасливий, казав він, бо не мав дітей, якими міг-би пожертвувати: і він дивився на Гамількара, що сидів проти нього, в другім кінці залі. Вождь так збентежився цим поглядом, що спустив очі. Всі потакууючо захитали головами; і по ритуалу він мусів відповісти великому жерцеві: „Хай буде так“. Тоді Старші ухвалили жертву з традиційними оговірками, — бо в речі, які лекше зробити, ніж сказати.

Рішення майже негайно стало відоме в Картаїні; почувись плачі. Всюди чути було жіночі крики. Чоловіки потішали їх, або лаяли й зацитькували.

Але через три години розлетілась іще цікавіша новина: вождь знайшов джерело під скелею. Побігли туди. В ямах, виритих у піску, стояла вода; і вже де-які простягались на землі й пили її.

Гамількар не знав сам, чи це сталось по пораді богів, чи від неясного спогаду того, що йому казав колись батько; але, вийшовши із засідання Старших, він пішов на беріг і наказав своїм рабам копати в піску.

Він роздавав одяги, взуття й вино. Він віддав усі рештки зерна, що беріг у себе. Він навіть пустив юрбу в свій палац й повідчиняв

кухні, склади й кімнати, — за винятком покоїв Салямбо. Він оголосив скорий прихід шости тисяч галійських наємників і висилку вояків македонським королем.

Але вже на другий день джерело зменшилось; ввечері на третій воно цілковито всякло. Тоді рішення Старших знову пригадалось народові і жерці Молоха почали свою роботу.

Чоловіки в чорних свитках приходили в будинки. Де-які мешканці наперед утікали з них під приводом справ чи закупок; слуги Молоха зявлялись і забирали дітей. Інші байдуже віддавали їх самі. Потім їх вели в храм Таніти, де жриці мусли бавити й годувати їх до урочистого дня.

Вони прийшли до Гамількара несподівано, й знайшли його в садку.

— Барка! ми прийшли для діла, про яке ти знаєш... твій син!... — Вони додали, що люди бачили, як якийсь старець вів його через Мапали одного вечора минулого місяця.

Спочатку Гамількар наче сильно здивувався. Але зрозумівши швидко, що всякі ухилення не матимуть успіху, він вклонився і повів їх у торговельний склад, оточений вартовими рабами.

В одчаї, він увійшов в кімнату Салямбо. Одною рукою він схопив Ганнібаля, одірвав другою обшивку якогось одягу, звязав йому руки й ноги, заткнув рота й сховав його під

ліжко з волової шкіри, спустивши над ним широку завісу.

Потім він почав ходити по кімнаті; він здіймав руки вгору, крутився на одному місці, кусав губи, врешті затих, втопивши очі в одну точку, задихуючись, наче конаючи.

Нагло плеснув він тричі в долоні. Прибіг Гідденем.

— Слухай! — сказав Гамількар, — вибери між рабами хлопчика між вісьмю й дев'ятью роками, з чорним волоссям і випуклим лобом, і приведи його сюди. Але поспішай!

Хутко Гідденем вернувся з хлопчиком.

Це була нещасна дитина, одночасно худа й пухла; його шкіра здавалась сірою як огидне лахміття, що висіло на його стані; він втягав голову в плечі й тер рукою очі, повні бруду.

Як можна було його прийняти за Ганнібала! І бракувало часу, щоб вибрати іншого! Гамількар подивився на Гідденема; йому хотілось задушити його.

— Іди геть! — крикнув він; і начальник рабів утік.

Отже нещастя, якого він давно боявся, сталося і він шукав усіми силами будь-якого засобу уникнути його.

Раптом за дверима почувся голос Абдалоніма. Кликали вождя. Слуги Молоха нагадували про себе.

Гамількар стримався від крику, наче опік-

шись об червоне залізо; і він знову почав бігати по кімнаті як божевільний. Потім він стомлено сів кого балюстради, спершись ліктями в коліна й зжимаючи чоло руками.

В порфіровій вазі було ще трохи води для омивань Саямбо. Перемагаючи всю свою огиду й гордість, вождь всадив туди дитину і, як торговець рабами, почав мити його й шарувати червоною землею. Потім він витяг із скриньки, що стояла під стіною, два квадратні шматки пурпурної тканини, поклав їх дитині один на груди, другий на спину і сколов їх на плечах двома діамантовими заціпками. Він налив пахощів на його голову: він надів йому на шию намисто з бурштину і взув у сандалії, вшиті перлами, — сандалії його власної дочки! Він тремтів від сорому і гніву. Саямбо, яка допомагала йому, так само зблідла, як і він. Дитина всміхалась, осліплена цим величчям і навіть насмілювалась уже плескати руками й скакати, коли Гамількар повів її.

Він міцно тримав її за руку, наче боявся згубити її; і дитина, якій він робив боляче, плакала, біжучи біля нього.

Недалеко від вязниці, під пальмою, він почув жалісний благаючий голос, що бурмотів:
— Пане! о, пане!

Гамількар оглянувся і побачив коло себе чоловіка огидливого вигляду, одного з цих нещасних, що жили як пси під будинком.

— Чого ти хочеш? — спитав вождь.

Раб, сильно тремтячи, відповів:

— Я його батько!

Гамількар ішов далі; той тягся з ним, похилий, зігнувши ноги, витягши шию. Його обличчя було скривлене страшним болем, він стримував ридання, йому хотілось одночасно розпитати вождя й благати помилування.

Врешті він наважився злегка торкнутись його ліктя одним пальцем.

— Ти хочеш його?... — Він не мав сили докінчити і Гамількар став, здивований цим болем.

Він ніколи не думав, — таке велике було провалля, що ділило їх одного від другого, — що між ними могло бути щось спільного. Це вже здалось йому неначе образою й посяганням на його права. Він відповів поглядом, холоднішим і важчим ніж катівський топір; раб зомлів і впав у порох біля його ніг. Гамількар переступив через нього.

Трьох чоловіків у чорних сукнях чекали його в великій залі, стоячи коло камяного диску. Відразу він почав роздирати на собі одяги й качатись по підлозі, вигукуючи гострим голосом:

— Ах, бідний маленький Ганнібалю! о, сину мій! моя втіхо! моя надіє! моє життя! Вбийте й мене! візьміть мене! О, нещастя, нещастя! — Він дряпав собі обличчя нігтями, рвав волосся

й вив як плачки на похороні. — Беріть-же його! Я так терплю! Ідіть! Вбийте мене разом з ним. — Слуги Молоха дивувались, що великий Гамількар має таке слабе серце. Вони були майже розніжені.

Почувся шум босих ніг і розривчастий хрип, подібний до дихання стомленої дикої звірини, і на порозі третьої галерії з'явився блідий, страшний чоловік; він роздвинув руки й крикнув:

— Моя дитина!

Одним скоком Гамількар кинувся на раба; і затуляючи йому рота руками, він кричав ще сильніше:

— Це старий раб, що виховав його! він зве його своєю дитиною! він збожеволіє від цього! годі! годі! — Виганяючи в плечі трьох жерців з їхньою жертвою, він вийшов разом з ними й зачинив за собою двері сильним ударом ноги.

Гамількар прислухався кілька хвилин, все боячись, що вони вернуться. Потім він подумав, що треба позбутися раба, щоб мати певність, що він не зрадить; але небезпека ще не зникла цілком і коли-б ця смерть роздратувала богів, могла впасти на його сина. Тоді він змінив свою постанову й велів Таанах віднести рабові найкращі речі з кухонь: козячий окорок, овочів і варева з гренадів. Раб, що давно не їв, кинувся на це все; його сльози спадали в страви.

Гамількар вернувся врешті до Салямбо

й розв'язав мотузки Ганнібала. Розлючена дитина вкусила йому руку до крові. Він спинив її пестощами.

Щоб присмирити його, Салямбо спробувала налякати його Ламією, кіренською відьмою, що поїдала людей.

— А де-ж вона? — спитав він.

Тоді йому розповіли, що прийшли розбійники, щоб кинути його в в'язницю. Він відповів:

— Хай вони прийдуть, я їх повбиваю!

Тоді Гамількар сказав йому жахливу правду! Але він розгнівався на свого батька, кажучи, що він, господар Картаґіни, може знищити весь народ.

Врешті, втомлений зусиллям і гнівом, він заснув неспокійним сном. Він балакав в-вісні, розкинувшись на червоних подушках; його голова спадала трохи вниз і його маленька рука випросталась у приказуючій позі.

Коли зовсім стемніло, Гамількар обережно взяв його й зійшов без смолоскипу по галерних сходах. Проходячи через торговельний склад, він узяв китицю винограду й глечик чистої води; дитина прокинулась перед статуєю Алетеса, в печері з дорогоцінним камінням; вона всміхалась, — як і та друга, — на руках свого батька, при слабім світлі смолоскипа.

Гамількар був тепер певний, що від нього не могли забрати його сина. Це було незначиме місце, яке сполучалось із берегом під-

земним ходом, знаним тільки йому; оглядаючись круг себе, він глибоко зітхнув. Потім він поклав сина на лавочку, коло золотих щитів.

Тут його ніхто не бачив; він не мусів нікого соромитись; і він дав волю своїм почуттям. Як мати, що знаходить свою згублену улюблену дитину, він кинувся на свого сина; він притискав його до грудей, він сміявся й плакав одночасно, звав його найніжнішими іменами, покривав його поцілунками; маленький Ганнібаль, переляканий цією дикою ніжністю, мовчав.

Гамількар вийшов звідти нечутними кроками, намацуючи стіни довкола себе; він дійшов до великої залі, залитої світлом місяця, що проходило через щілину в бані; по середині спав ситий раб, витягшись усим тілом на мармуровій підлозі. Гамількар подивився на нього і щось подібне на жалість заворушилось у ньому. Кінцем своєї котурни він підсунув йому килим під голову. Потім він підвів очі й подивився на Таніту, яка тонким серпом блищала на небі, і він відчув себе сильнішим від Ваалів і повним погорди до них.

Приготування до жертви вже починалось.

*

В храмі Молоха зруйнували частину муру, щоб витягти з нього мідного бога, не торка-

ючись до попілу перед віттарем. І, як тільки зійшло сонце, гіеродули потягли його до площі Хамона.

Він котився на циліндрах, задом наперед; його плечі перевищували мури; Картагінці тікали; помітивши його здалеку, бо можна було безпечно дивитись на Ваала тільки коли він задовольняв свій гнів.

Запах куріння розлягся по вулицях. Всі храми розчинились одночасно; з них вивозили на візках або жерці несли на носилках священні скрині. Їхні кути були прикрашені китицями пірря і проміння відбивалось від їх гострих дашків, закінчених кульками з кристалу, золота, срібла або міді.

Це були хананейські Вааліми, парости найвищого Ваала, які повертались до свого джерела, щоб принизитись перед його силою й зникнути перед його величчю.

Під пурпурною покрівлею Мелькарта палала нафта; на покрівлі Хамона гіяцинтового коліру стирчав фаллос із слонової кости, всипаний дорогоцінним камінням; між завісами Ешмуна, блакитними як етер, спав, звернувшись у коло, пітон; і боги-Патеки на руках своїх жерців подібні були на великих сповитих дітей, ноги яких торкались землі.

Далі йшли всі нижчі форми божества: Ваал-Самін, бог небесних просторів; Ваал-Пеор, бог священних гір; Ваал-Зебуб, бог гнилизни і боги

сусідніх країн та споріднених народів: Ярбал з Лібії, Адрамелех з Халдеї, Кіжун Сирійців; Деркетто, з дівочим обличчям, повз на своїх плавниках, а труп Тамуза везли на катафальку, серед огнів і одрізаного волосся. Щоб скорити королів небосхилу Сонцеві й не дозволити їх особистим впливам заважати його впливові, несли на довгих дрючках металеві різнокольорові зірки; тут були всі, від чорного Небо, генія Меркурія, до огидного Рагаба, який уявляє собою констеляцію крокодила. Абадіри, каміні, що впали з місяця, крутились у пращах із срібних ниток; жерці Церери несли в кошиках маленькі хлібці, зроблені в формі жіночих полових органів; інші несли свої фетиші, свої амулети; появились забуті ідоли; навіть з кораблів поздіймали їх містичні символи; здавалось, що Картагіна хотіла зосередити всі свої сили на думці про смерть і розпуку.

Перед кожним божеством один чоловік ніс на голові широку вазу, в якій курились пахощі. Де-не-де маячили над походом хмаринки і в цих густих парах видніли кольори, підвіски й вишивки священних прапорів. Вони посувались повільно, бо були дуже важкі. Іноді осі колесниць зштовхувались на вулиці; тоді побожні люди користали з цієї нагоди, щоб притулити до Ваалімів свій одяг, який вони берегли потім як святощі.

Мідяна статуя посувалась далі до площі

Хамона. Багачі із скептрами й смарагдовими кулями в руках вийшли з Мегари; Старші, в діядемах, зібрались в Кінісдо, а управителі фінансів, правителі провінцій, купці, вояки, матроси й величезна юрба погребальних слуг, усі з відзнаками своїх урядів або приладдям свого ремесла, прямували до святинь, які сходили до Акрополю, окружені школами жреців.

З поваги до Молоха вони понадягали свої найгарніші прикраси. Діаманти блищали на чорних одягах; але широкі перстні спадали із схудлих рук і не було нічого сумнішого за цю мовчазну юрбу, в якій серги висіли на блідих обличчях і золоті тіяри стискували чола, зморщені жорстоким одчаєм.

Врешті Ваал прибув на середину площі. Його жерці поставили круг нього загорожу з ґрат і скупчились у його ніг.

Жерці Хамона, в сукнях із сірої вовни, витяглись перед своїм храмом, під кольонами паперті; жерці Ешмуна, в полотняних мантиях, намисті й гострих тіярах, стали на східцях Акрополю; жерці Мелькарта, в фіолетових туніках, заняли західній бік; жерці Абаддірів, сповиті в бинди з фригійських тканин, помістились на сході; а з півдня стояли чарівники, вкриті татуіровками, вигукувачі в полатаних мантиях, слуги Патеків і Ідоніми, які передбачували будуччину, беруги в рот кістку мерця. Жерці Церери, одягнені в блакитну одіж, спи-

нились обережно на вулиці Сатєб і тихо наспівували молитви на меґарійській говірці.

Від часу до часу приходили лави цілком голих чоловіків, які тримали один другого за плечі. Вони кричали хриплими, глухими головами; їх очі, звернені до кольоса, блищали в поросі і вони рівномірно хитали тілами, всі разом, наче розхитані одним рухом. Вони поводилися так дико, що, щоб встановити лад, гієродули присилювали їх ударами палок лягти на животи під мідяними ґратами.

Тоді вийшов з глибини площі чоловік у білій сукні. Він повільно перейшов через юрбу і люди впізнали жерця Таніти, — великого жерця Шагабаріма.

Піднялись крики, бо тиранія чоловічого принципу так панувала в той день і сама богиня була так забута, що юрба не помітила відсутності її жерців. Але здивування подвоїлось, коли він одчинив у ґратах одні з дверей, які були призначені тільки для тих, що приносили жертви. По думці жерців Молоха він образив цим їхнього бога; вони пробували відштовхнути його. Вигодовані жертвенним мясом, одягнені в пурпур, як королі й у корони з трьох поверхів, вони гордували цим блідим евнухом, вимученим постами, і гнівний сміх хвилював їх чорні бороди, розчісані на грудях у формі сонця.

Шагабарім ішов далі, не відповідаючи; пе-

рейшовши ступінь за ступнем усю площу, він підійшов до ніг кольоса і доторкнувся до нього з двох боків, розложивши руки, що було урочистою формулою поклону. Здавна вже Раббет мучила його; він з одчаю і може з браку бога, який цілком задовольнив би його думку, вибрав нарешті цього.

Юрба, перелякана цією апостазією, довго бурмотіла. Почувалось, що порвався останній звязок, що привязував душі до милосердного божества.

Але Шагабарім не міг брати участі в культурі Ваала через своє каліцтво. Чоловіки в червоних плащах виключили його із загорожі; і коли він вийшов з неї, він обійшов по черзі довкола всіх шкіл; потім жрець без бога зник у юрбі. Вона розступалась, коли він наближався.

Тим часом огонь з алое, кедру й лаврового дерева горів між ногами кольоса. Кінці його довгих крил ховались у полум'ї; масти, якими його було намащено, текли наче піт по його мідяних членах. Круг чорної плити, в яку він спірався ногами, стояли нерухомим колом діти, сповиті чорними серпанками; і його безмірно-великі руки простягались до них, наче щоб схопити цей живий вінок і понести його на небо.

Багачі, Старші, жінки, вся юрба товпилась за жерцями й на терасах будинків. Великі мальовані звізди більш не крутились; святині

стояли вже на землі; і дим з курільниць здіймався просто, наче велетенські дерева, що розлягали серед латорі свої блакитні віти.

Де-хто зомлів; інші стояли нерухомі й перелякані в екстазі. Безкрая полохливість тяжіла на грудях. Останні вигуки стихли один по однім — і нарід Картаїни спинив дихання в страшнім дожданні.

Врешті великий жрець Молоха простяг ліву руку під серпанок дітей, зірвав їм з чола пасмичко волосся й кинув його в полум'я. Тоді люди в червоних мантиях заспівали священний гімн:

„Слава тобі, Сонце! царю обох областей, творче, що сам себе зародив, Батьку і Мати, Батьку і Сину, Боже і Богине, Богине і Боже!“

І їх голос згубився у вибусі інструментів, що загули всі враз, щоб заглушити крики жертв. Скемініти в вісім струн, кіннори в десять і небалі в дванадцять, бряжчали, свистіли, греміли. Величезні міхи втикані рурками різко гули; бубни греміли глухими й швидкими ударами; і страшні звуки ріжків не могли заглушити сальсалімів, які торохтіли як крила підбитої птиці.

Гіеродули відчинили довгим крюком сім печей, що були пороблені одна понад одною в тілі Ваала. В найвищу поклали борошно; в другу двох голубок; у третю малпу; в четверту барана; в п'яту овечку; а що не було

бугаїв для шостої, то в неї кинули оброблену шкіру, взяту в святилищі. Сьома піч залишилась порожня.

Раніш ніж починати справжню жертву, треба було випробувати руки бога. Тонкі ланцюжки, що були приковані до його пальців, доходили до плечей і спускались поза ними вниз, де люди тягли їх, піднімали руки статуї до висоти її ліктів; при тому обидві руки зближались одна до одної та притискувались до живота; вони поворушилися кілька разів малими уривчастими рухами. Потім інструменти стихли. Вогонь тріщав.

Жерці Молоха ходили на великій плиті, дивлячись на юрбу.

Треба було особистої, цілком добровільної жертви, яка буцім то тягла за собою інші. Але досі ніхто не з'являвся і сім алей, що вели від загорожі до кольоса, були цілковито порожні. Тоді, щоб показати приклад народові, жерці витягли з-за поясів гачки й почали дерти собі обличчя. За загорожу ввели тих, що присвятили себе богам і досі лежали на землі, коло ґрат. Їм кинули купу страшних залізних інструментів і кожний вибрав собі свій рід муки. Вони проколювали собі груди шпильками, прорізували собі щоки, клали собі на голови тернові вінці; потім вони взяли за руки й, оточивши дітей, зробили друге, більше коло, що поширювалося, то знову звужувалося.

Так доходили вони аж до загорожі, кидалися назад і розпочинали знову те саме, приманюючи юрбу цим рухом, повним крови й криків.

Помалу люди ввійшли в алеї; вони кидали в полум'я перли, золоті миски, келихи, смолоскипи, всі свої багатства; жертви ставали все більші й частіші. Врешті якийсь чоловік, похитуючись, блідий і огидний від жаху, штовхнув наперед дитину; потім помітили в руках кольоса маленьку чорну купку; вона впала в темну діру. Жреці схилились — і залунав новий спів, що хвалив радість смерти й відродження у вічності.

Діти підіймались поволі, а що дим здіймався вгору і крутився високими вихорами, то здалеку здавалось, що вони зникають у хмарі. Ніодна дитина не ворушилася. Вони мали зв'язані руки й ноги і чорний серпанок заважав їм що-небудь бачити й не дозволяв пізнати їх.

Гамількар стояв у червонім плащі, як і жреці Молоха, коло великого пальця правої ноги Ваала. Коли привели чотирнадцяту дитину, всі могли помітити його великий жест жаху. Але швидко він знову схрестив руки й втопив очі в землю. З другого боку статуї стояв, нерухомо як і він, Великий Жрець. Схиливши голову, обтяжену асирійською мітрою, він дивився на золоту дощечку, всипану символічними каменями, що висіла у нього на грудях. Він збентежився і зблід. Гамількар схилив своє

чоло; обидва вони стояли так близько до ватри, що крайчики їхніх плащів, підіймаючись, торкалися зрідка до неї.

Мідяні руки заворушилися швидче. Вони більш не спинялись. Що-разу, як у них клали дитину, жерці Молоха простягали над нею руку, щоб накласти на неї злочини народу й кричали: „Це не люди, а бугаї!“ А юрба довкола підхоплювала: „бугаї, бугаї!“ Побожні гукали: „Владико! їж!“ Жерці Прозерпіни, пристосовуючись із страху до звичаїв Картагіни, вигукували службову формулу: „Лий дощ! заплідною!“

Ледви жертви торкалися до краю діри, вони зникали, як крапля води на розпеченім залізі, і білий дим вився на червонім тлі.

Тим часом бажання бога не задовольнялось. Він хотів ще. Щоб дати йому більше, стали кидати йому на руки дітей купами, скувавши їх ланцюгами. Спершу побожні хотіли порухвати їх, щоб довідатись, чи їхнє число рівняється дням сонішнього року; але докинули ще інших і неможливо було роздивитись їх у швидкім русі жахливих рук. Це тяглось довго, безпереривно до вечора. Потім внутрішні перегородки потемніли. Тоді стали видні горючі тіла. Де-хто навіть бачив волосся, окремі частини тіла й цілі тіла.

День скінчився; хмари зібрались над Ваалом; ватра, вже без огнів, стояла купою вугілля до

висоти його колін; цілком червоний, як велит, вкритий кровю, він наче хитався під тягарем свого опяніння.

Жерці поспішали й божевілля народа ще збільшувалось. Коли число жертв зменшувалось, одні домагались їхнього помилування, інші кричали, що треба ще більше. Здавалось, що перетяжені мури світу рушилися під рев переляку й містичної насолоди. Потім прийшли ще віруючі, тягнучи за собою дітей, які чіплялись за них; вони били їх, щоб відчепитись і віддати їх червоним чоловікам. Змучені грачі стихали иноді; тоді чути було крики матерей і шипіння сала, що крапало на вугілля. Ті, що понапивались пускіяму, ходили на чотирьох лапах круг кольоса й ревли як тигри; Ідоніми танцювали й ті, що присвятили себе богові, співали своїми покаліченими устами; ірати попадали, всі хотіли брати участь у жертві; — і батьки, діти яких вмерли раніше, кидали в огонь їхні образки, іграшки, їхні кости. Де-які, що мали ножі, кидалися на других. Почали різати один другого. Бронзовими лопатами гієродули брали скраю плити впавший попіл і кидали його в повітря, щоб жертва розсіялась по місту й навіть у зоряних просторах.

Великий гамір і світло притягли варварів під мури; чіпляючись, щоб краще бачити, за уламки вежі, вони дивились, зацікавлені із жаху.

XIV.

Провалля „Сокира“.

Не встигли ще Картагінці вернутись додому, як хмари згусли; ті, що піднімали голови до кольоса, почували на чолі великі краплини; пішов дощ.

Він ішов усю ніч, багато, зливою, грім гремів; це був голос Мольоха; він переміг Таніту — і заплонена тепер, вона відчиняла в хмарах своє широке лоно. Иноді при світлі блискавки видно було, як вона лежить на хмарах, неначе на подушках; потім знову панувала темрява, наче, ще стомлена, вона хотіла заснути; Картагінці, — вірячи, що дощ народжується з місяця, — кричали, щоб полегшити його працю.

Дощ лився на тераси, заливав їх, збірався ставками в дворах, спадав каскадами із сходів, крутився вихорями на рогах вулиць. Він лився важкими теплими масами й окремими пасмами; з рогів будинків спадали великі пінисті потоки; калюжі стояли по-під мурами й чорні, вимиті дахи храмів блищали під блискавками. Тисячами доріг струмки стікали з Акрополю; цілі

будинки раптом розпадались; сволоки, глина, меблі падали в струмки, які весело бігли по бруку.

Повиставляли під дощ амвори, глечики, шматки полотна; смолоскипи гасли; Картагінці задирали голови вгору й відчиняли роти, щоб мерщій напитись. Інші встромляли руки по плечі в багністі калюжі й пили так багато води, що ригали нею, як буйволи. По-троху повітря відсвіжувалось; Картагінці вдихали вохке повітря, рухаючи руками й ногами; в опанінні цієї радості хутко зродилась величезна надія. Всі біди забулись. Батьківщина відроджувалась іще раз.

Вони немов би відчували потребу кинути на інших лишок гніву, якого вони не змогли зужити на собі самих. Така жертва не повинна була залишитись без користі; — хоч вони не мали жадного каяття, але вони були зворушені участю в непоправнім злочині.

Буря застала варварів у їх зле збудованих курінях; і на другий день, вимоклі, змерзлі, вони копались у багні, шукаючи своєї зіпсованої, розгубленої зброї й муніції.

Гамількар пішов з власного почину до Ганнона; користуючись своїми повноваженнями, він передав йому головування. Старий вождь вагався кілька хвилин між злобою й охотою до влади. Врешті він прийняв.

Потім Гамількар наказав вивести на сере-

дину затоки Галеру, озброєну катапультами з обох кінців; потім він посадив на всі вільні кораблі найсильніші війська. Отже він утік; і схиляючись на північ, він зник у мряці.

Але через три дні (коли вже хотіли розпочинати напад), у неладі прибігли люди з лібійського берега. Барка прийшов до них. Він всюди позабірав харчі й займав країну.

Тоді варвари розгнівались, наче-б він їх зрадив. Ті, яких облога найбільше нудила, особливо Галійці, не завагались покинути мури, щоб бігти проти нього. Спендіус хотів відбудовувати велику вежу; Мато провів у своїй уяві просту лінію від свого куріня до Меґари й поклявся йти по ній; і ніхто з їх людей не поворухнувся. Але інші, ті що стояли під проводом Отаріта, пішли геть, відкриваючи західню частину муру. Недбальство було таке велике, що навіть і не думали замінити втрати.

Нарравас слідкував за ними із своїх гір. Вночі він перевів усіх своїх людей на зовнішній бік Ляґуни коло моря й увійшов у Картаґіну.

Він прийшов туди як спаситель, із шістьма тисячами людей, які всі несли під плащами борошно й з сорока слонями, навантаженими їдою та сушеним мясом. Коло них забігали, пестили їх. Більш, ніж прихід такої помочі, веселив Картаґінців вигляд цих сильних звірів, присвячених Ваалові; це була застава його

прихильности, доказ тому, що він урешті буде їх обороняти, вмішається у війну.

Нарравас прийняв привітання від старших. Потім він пішов до палацу Салямбо.

Він не бачив її ще з того разу, коли, в Гамількаровім куріні, між п'ятьма арміями, він почув її маленьку ніжну й холодну руку в своїй; після заручин вона поїхала до Картагіни. Його кохання, досі розсіяне іншими справами, вернулось до нього; і тепер він хотів використати свої права, одружитись із нею, взяти її.

Салямбо не розуміла, як цей молодий чоловік зможе колись стати її господарем! Хоч вона й просила що-денно у Таніти смерти для Мато, але її огида до Лібійця зменшувалася. Вона почувала неясно, що ненависть, якою він її переслідував, була чимсь майже релігійним, — і їй хотілось бачити в особі Нарраваса хоч відблиск того запалу, який ще й досі захоплював її. Їй хотілось-би краще пізнати його, але тим часом його присутність не була-б їй зовсім приємна. Вона переказала йому, що їй не було дозволено прийняти його.

До того й Гамількар заборонив своїм людям впускати до неї короля Нумідійців; відтягуючи до кінця війни цю нагороду, він сподівався підтримати його приязнь; і Нарравас поступився із страху перед вождем.

Але він звисока дивився на раду Ста. Він змінив її постанови. Він домагався привілеїв

для своїх людей і давав їм важливі пости; варвари широко порозчиняли очі, побачивши Нумідійців на вежах.

Здивування Картагінців ще збільшилось, коли приплили на старій тунійській тріремі чотириста їхніх земляків, що були попали в полон підчас сицилійської війни. Дійсно, Гамількар по-тайки відіслав Квірітам команди латинських кораблів, узятих перед зрадою тирійських міст; і Рим, у відповідь на гідну поведінку, повертав йому тепер його полонених. Рим згордував пропозиціями наемників у Сардинії, й навіть не схотів визнати мешканців Утіки за своїх підданих.

Гієрон, тиран Сиракуз, пішов за цим прикладом. Щоб утримати своє володіння, він потрібував рівноваги між обома народами; отже, йому залежало на рятунку Хананейців і він оголосив себе їхнім приятелем, посилаючи їм тисячу двіста волів та пятьдесят три тисячі небелів чистої пшениці.

Але глибока причина цієї підтримки Картагїни була ось у чому: почувалось, що коли побідять наемники, то всі, від вояка до останнього робітника, збунтуються і що ніякий уряд, ніяка династія не встоїть проти них.

Гамількар переходив тим часом східні окраїни. Він відтиснув Галійців і всі варвари попали неначе в облогу.

Тоді він почав дратувати їх. Він приходив,

утікав і, повторяючи завжди цей маневр, відтягнув їх нарешті від їх таборів; Спендіус був примушений іти за ними; врешті уступив і Мато.

Він не пішов далі Туніса й замкнувся в його мурах. Ця впертість була повна мудрости; бо скоро Нарравас вийшов з брами Хамона із своїми слонами й вояками; Гамількар кликав його. Але вже інші варвари вештались у провінціях, бажаючи нападати на вождя.

Він прийняв у Клінеї три тисячі Галійців. Він дістав коней з Кіренаїки, зброї з Бруціума й розпочав війну знову.

Ніколи його геній не був такий рухливий і плодючий. Протягом пяти місяців він тягав їх за собою. Він мав мету, до якої хотів їх довести.

*

Варвари спробували спершу оточити його маленькими загонами; але він не давався. Вони більш не розлучались. Їх військо мало приблизно сорок тисяч людей і кілька разів мали вони радість бачити, як Картагінці відступали.

Але що їх турбувало, то це Нарравасова кіннота! Часто, в найтяжчі години, коли вони йшли рівнинами, дримаючи під вагою зброї, раптом хмара пороху ставала на овиді; наближався шум гальопу і з середини хмари, повної

палаючих очей, падав дощ стріл. Нумідійці, одягнені в білі плащі, кричали голосно, здіймали руки, стискаючи колінами своїх сильних жеребців, раптом обертали їх і зникали. Вони завжди мали на певнім віддаленні, на верблюдах, запас списів і вертались іще страшніші, вили як вовки, тікали як яструби. Варвари, що стояли скраю, падали один по одному, — і так тяглося до вечора, коли старались увійти в гори.

Хоч гори й були небезпечні для слонів, Гамількар увійшов туди. Він пішов здовж ланцюга, що тягнеться від Гермеумської коси до верха Загуан. Варвари гадали, що це був засіб, яким він бажав сховати слабкість свого війська. Але вічна непевність, у якій він їх тримав, доводила їх більш до одчаю, ніж поразка. Все таки вони не тратили надії і йшли за ним.

Врешті одного вечора вони наскочили на загін картагінських велітів між Срібною й Оловяною горами, серед великих скель, при вході в провалля; ціла армія була напевно перед ними, бо чувся шум кроків і труб; негайно веліти втікли у прохід. Поза ним тяглася долина, що мала форму сокири й була оточена високими скелями. Щоб спіймати велітів, варвари кинулись туди; в далечині бігали між валами інші Картагінці й галасували. Помітили чоловіка в червонім плащі, це був вождь, крикнули про це заднім; їхні радощі і гнів подвоїлись. Де-які залишились із обережності чи з лінивства при

вході в провалля. Але кіннота вийшла з лісу й погнала їх списами й мечами до інших; і скоро всі варвари опинились внізу, на рівнині.

Ця велика юрба хвилювалася де-який час і спинилася; вони не знаходили жадного виходу.

Ті, що були найближче до провалля, повернулись; але прохід цілковито зник. Крикнули переднім, щоб ті йшли далі, але вони скоро опинились перед скелистою стіною й лаяли товаришів, що не могли знайти дороги.

Її вже не було, бо як тільки варвари увійшли до провалля, то люди, що ховались за скелями, кидали каміння вниз; а що схил був спадистий, то це величезне каміння скочувалося й цілковито засипало вузький прохід.

На другім кінці рівнини починався довгий прохід, який де-не-де осипався і який вів до входу на ще вищу рівнину, де стояло пунійське військо. В тім проході зарані були поставлені драбини, по яких і втікли веліти. Деякі з них забігли навіть до кінця проходу. Їх витягли ливами, бо ґрунт у цім місці був з рухливого піску, з таким нахилом, що по нім неможна було вилізти навіть на колінах. Майже негайно варвари прибігли туди. Але перед ними загула боєва борона, висока сорок ліктів і так широка, як прохід, який мала заповнити; вона появилася нежданно, як вал, що упав із неба.

Отже пляни вождя вдалились. Ні один з на-

емників не знав гір; ті, що йшли попереду, потягли за собою інших. Скелі вужчі у основи й ширші вгорі, легко поперекидались і поки всі бігли, його військо на обрії кричало наче з одчаю. Гамількар ризикував там усіми своїми велітами; тим часом він утратив тільки половину. Але він віддав-би в двадцяттеро більше задля такого успіху.

До ранку варвари товклись стислими лавами від одного кінця долини до другого. Вони мацали гору руками, шукаючи виходу.

Врешті розвиднілося; вони побачили довкола себе великий білий мур. І жадного рятунку, жадної надії! Два природні виходи з цієї рівнини були закриті бороною і купою скель.

Тоді всі переглянулись мовчки. Вони попадали там, де стояли, почувавши ледовий холод у спині й гнітучу вагу на повіках.

Потім вони схопились і кинулись на скелі. Але найнижчі, пригнічені верхніми, були непохитні. Вони спробували вилізти по них; але скелі були опуклі й не було за що зачепитись. Вони хотіли пробити мур із двох кінців провалля; їх приладдя ламалось. З куріневих дрючків вони розклали великий огонь; але огонь не міг спалити гори.

Вони повернулись до борони; вона була всіяна довгими цвяхами, що були товсті як стовбурі, гострі як щітина їжака, і що стояли густіше, ніж волоси в щітці. Але в них кипіло

стільки гніву, що вони кинулись на них. Переднім вбилися цвяхи в тіло аж до хребтового стовпа; інші вилізли на них; і всі впали, лишаючи на цих жахливих колючках шматки людського тіла й окрівавленого волосся.

Коли одчай трохи втих, вони розглянулись, скільки в них було харчів. Наемники, що згубили свої пакунки, мали ледви на два дні; всі інші не мали нічого, — бо вони чекали харчів, обіцяних полудневими селами.

Але були ще бугаї, ті що їх впустили до провалля Картагінці, щоб заманити варварів. Їх повбивали списами, поїли і коли шлунки наповнились, думки проясніли.

На слідуючий день вони вбили всіх мулів, коло сорока, потім порізали їх шкіри, потім поїли кишки, помололи кости і все ще не губили надії: військо з Тунісу певне довідалося про їх становище та йшло їм на поміч.

Але на вечір п'ятого дня голод збільшився; вони обгризали шкіряні пахви мечів і губки, що були на дні шоломів.

Ці сорок тисяч людей були скупчені наче в гіпподромі, котрого стіни творила круг них гора. Де-які лишались перед бороною або під скелями; інші розпорошилися по рівнині. Сильні уникали один другого, слабші шукали хоробрих, хоча ці не могли врятувати їх.

Трупи велітів скоро поховали і місця могил уже не було помітно.

Всі варвари лежали обезсилені на землі. Де-не-де між лавами проходив ветеран; і вони кричали прокльони проти Картаґінців, проти Гамількара і проти Мато, хоч він і був невинний у їхній біді; але їм здавалось, що їх муки були-б менші, коли-б він був біля них. Вони стогнали; де-які тихо плакали, як малі діти.

Вони йшли до старшин і благали, щоб ті дали їм щось, що втишило-б їхні муки. Ті нічого не відповідали, — або, охоплені люттю, хапали каміння й кидали їм в обличчя.

Де-які потайки ховали в землі запас їжі, кілька жмень фініків, трохи борошна; і вони їли це вночі, ховаючи голову під плащем. Ті, що мали мечі, тримали їх наготові в руках; найобережніші спали стоячи, спершись об гору.

Вони обвинувачували своїх провідників і загрожували їм. Отаріт не боявся показуватись. Із впертістю варвара, якої ніщо не може похитнути, двадцять разів на день він ішов до скель, надіючись що-разу побачити їх у іншій становищі; і похитуючи своїми важкими плечима, вкритими футрами, він нагадував своїм товаришам ведмедя, що виходить із своєї печери весною, подивитись, чи не розтав сніг.

Спендіус, оточений Греками, ховався в одній щілині; він боявся і тому розпустив поголоску про свою смерть.

Вони тепер схудли до огиди; на їх тілі

з'являлись синяві плями. Ввечері девятого дня вмерло троє Іберійців.

Їхні перелякані товариші покинули те місце. Їх пороздягали; і ці голі білі тіла залишилися на піску, на сонці.

Тоді Іараманти почали вештатись помалу довкола. Це були люди звиклі до самотнього існування, вони не боялися жадного бога. Нарешті найстарший з них подав знак і вони нахилилися над трупами та відрізували ножами по шматку, потім, присівши на п'ятах, вони почали їсти. Інші дивились здалеку; де-які кричали з жаху; але багато з них у глибині душі заздріли їхній сміливості.

Серед ночі де-які з них наблизились і, ховаючи своє бажання, попрохали маленький шматочок; тільки щоб покоштувати, казали вони. Надійшли хоробріші; їхнє число збільшилось; хутко з них зробилась юрба. Але більша частина опустила руки, відчувши це холодне м'ясо коло своїх уст; інші, навпаки, їли його з насолодою.

Щоб захопитись прикладом, вони підбадьорювали себе взаємно. Такий, що спершу відмовлявся, йшов до Іарамантів і вже не вертався. Вони пекли шматки над вугіллям на вістрях списів; солили їх порохом і сварились з-за кращих. Коли вже нічого не лишилось із трьох трупів, вони почали шукати очами по рівнині інших.

Але хіба вони не мали двадцять Картагінців, полонених при останній зустрічі, яких досі ніхто не помітив? І вони зникли; до того, це була ще й помста. Потім через те, що треба було жити, що розвинувся смак до цієї їжі, що вони вмірали з голоду, то повбивали носильників води й тягарів, усіх слуг наємників. Щодня їх вбивали. Де-які їли багато, набірались сили і вже не були сумні.

Швидко й цього забракло. Тоді жадоба звернулась на ранених і хворих. Вони не могли видужати, то краще вже звільнити їх від їхнього терпіння; і скоро один слабнув, усі кричали, що тепер він загинув і мусить послужити иншим. Щоб прискорити їхню смерть, вживали хитрощів; у них крали рештки їхньої огидливої їжі; наче ненавмисно, ступали по них. Конаючі, щоб здаватись ще дужими, силувались ворушити руками, підвестись, сміятись. Замлілі прокидалися від дотику тупого ножа, що пиляв їм ногу; де-які вбивали також із кровожадности, без потреби, щоб заспокоїти свою лютю.

На чотирнадцятий день важкий теплий туман, який буває в цих краях, зійшов на військо. Ця зміна погоди викликала багато смертей і гнилизна розвивалась жахливо швидко в теплій вохкості, затриманій горами. Роса падала на трупи й м'ячила їх і скоро вся долина перетворилась в одну велику гниючу рану. Біла пара висіла в повітрі: вона колола в ніздрі,

проходила крізь шкіру, їла очі; і варвари думали, що це віддані зітхання, душі їхніх товаришів. Величезна огида пригнітила їх. Вони вже не хотіли цього, краще вже було вмерти.

Через два дні погода пояснила і голод знову відчувся. Їм здавалось нараз, що їх шлунок розривано кліщами. Тоді вони качались у корчах, кидали в рот жмені землі, кусали собі руки й вибухали божевільним сміхом.

Згага мучила їх іще більше, бо вони не мали ані краплини води; міхи висякли цілковито на дев'ятий день. Щоб обдурити потребу, вони притискали до язика металеві частини поясів, костяні держальця, мечі. Колишні провідники караванів стискали собі живіт мотузками. Інші смоктали креміль. Пили мочу, вихоложену в мідних шоломах.

І вони все ще чекали туніського війська! Довгий час, що воно не приходило, забезпечував, на їх погляд, його скорий прихід. До того-ж Мато, цей хоробрий Мато, не покине їх. „Це буде завтра!“ казали вони. І завтра минало.

Спершу вони молились, присягались, робили всілякі обіцянки богам. Тепер вони відчували до своїх богів тільки ненависть і з помсти силкувались не вірити більш у них.

Чоловіки палкого характеру згинули найшвидше; Африканці виносили біду краще, ніж Галійці. Зарксас лежав між Балєарцями непо-

рушно, розкидавши волосся. Спендіус знайшов рослину з широким листям, повним соку і, обявивши її отруйною, щоб відхилити від неї інших, годувався нею.

Вони були занадто слабі, щоб вбивати камінням круків, що кружляли над ними. Іноді, коли яструб, сидючи на трупі, довго розривав його, який-небудь чоловік ліз до нього із стрілою в зубах. Він спирався на одну руку і націлившись старанно, кидав свою зброю.

Птах, зтурбований шумом, переривав роботу, оглядався із спокійним виглядом, як корморан на скелі, потім знову схиляв свій огидний жовтий дзьоб; і зневірений чоловік падав знову в порох. Де-яким щастило знаходити хамелеонів, змій. Але що тримало їх при житті, це любов до життя. Вони напружували свою душу на цій єдиній гадці — і чіплялись за існування зусиллям волі, яке й продовжувало його.

Байдужі тримались один другого, сидючи де-не-де у кол, завинувшись у плащі, і віддавались своєму смуткові.

Ті, що родились у містах, згадували галасливі вулиці, шинки, театри, лазні і крамнички голярів, де можна було слухати ріжних історій. Інші згадували поля при заході сонця, коли хвилюються жовті колоси й воли йдуть по горбах при цокоті плугів. Подорожники марили про криниці, мисливці про свої ліси, ветерани про

битви; — і в дрімоті, що окутувала їх, їхні думки змішувались із захопленням та ясністю снів. Раптом їх схоплювали галюцинації; вони бачили вгорі браму й хотіли пройти через неї. Інші, яким здавалось, що вони плывуть через бурхливе море, кричали корабельні команди, або вони тікали в жаху, бо їм здавалося, що бачать у хмарах пунійські загони. Були й такі, що уявляли себе на бенкеті й співали.

Де-які повторяли з дивною впертістю одно будь-яке слово, або робили вічно один той самий жест. Потім, коли вони підносили голову й переглядались, вони задихалися від ридання при погляді на ці жахливі обличчя. Де-які вже не терпіли і, щоб провести час, розповідали іншим про небезпеки, від яких вони врятувались.

Їхня загальна смерть була певна, неминуча. Скільки разів уже пробували вони знайти якийсь вихід! Благати побідника? — Яким способом?... Вони не знали навіть, де був Гамількар.

Вітер віяв з боку провалля. Він ніс із собою пісок і плащі та волосся варварів вкривались ним, так наче земля хотіла засипати їх. Ніщо не ворушилось; вічна гора що-ранку здавалась їм ще вищою.

Іноді зграї птахів пролітали над ними у вільному небі. Вони закривали очі, щоб не бачити цього.

Де-які чули шум в ушах, нігті чорніли, хо-

лод охоплював груди; вони лягали на бік і гасли нечутно.

До девятнадцятого дня вмерло вже дві тисячі Азійців, тисяча п'ятьсот мешканців островів, вісім тисяч Лібійців, наймолодші з-поміж наємників і цілі племена; — разом двадцять тисяч вояків, — половина війська.

Отаріт, якому лишалось іще тільки п'ятьдесят Галійців, ішов убити себе, щоб покінчити з усім, коли на версі гори, проти себе, він неначе побачив чоловіка.

Цей чоловік, на віддаль, здавався не більшим від пальця. Все-таки Отаріт впізнав на його лівій руці щит у формі листка конюшини. Він крикнув: „Картагінець!“ І в долині, коло борони й під скелями, вмиль усі встали. Вояк ходив по краї обрива; варвари дивились на нього знизу.

Спендіус підняв воловячу голову; зробивши з двох поясів діядему, він посадив її на роги, на кінці дрючка, в знак мирних замірів. Картагінець зник. Вони чекали.

Врешті, увечері, наче камінь, що одірвався від скелі, зненацька впала з гори перевязь. Зроблена з червоної міді й прикрашена трьома діамантовими зірками, вона мала на собі знак Великої Ради: коня під пальмою. Це була відповідь Гамількара — він посилав вільний пропуск.

Вони не мали чого боятись; кожна зміна

принесла із собою кінець їхнім терпінням. Безмежна радість охопила їх; вони обіймались, плакали. Спендіус, Отаріт і Зарксас, чотири Італіоти, один Неґр і два Спартанці зголосились як посередники. Їх негайно прийняли. Але вони не знали, яким способом вийти.

Аж ось почувся тріск з боку скель; найвища перевернулася і впала вниз. Дійсно, коли з боку варварів вони були непохитні, то з другого навпаки, досить було їх сильно штовхнути, щоб вони впали. Картагінці штовхнули їх і, в досвітку, вони тяглись по рівнині наче щаблі величезних зруйнованих сходів.

Варвари ще не могли зійти по них. Їм простягли драбини; всі кинулись до них, але вистріл з катапульти відтиснув їх; пустили тільки десятьох.

Вони йшли між Клінабарцями, спіраючись на кінські крупи, щоб не впасти.

Тепер, коли перша радість минула, вони почали непокоїтися. Гамількар поставить жорстокі вимоги. Але Спендіус заспокоював їх.

— Я говоритиму! — І він хвалився, що знає, що казати, щоб урятувати військо.

За всіма кущами вони зустрічали захованих вартових. Вони падали на землю перед перев'язю, яку Спендіус поклав на свої плечі.

Коли вони прийшли в пунійський табор, юрба оточила їх і вони чули шепіт, сміх. Двері одного з курнів відчинились.

Гамількар сидів у глибині на стільці, перед низьким столом, на яким лежав блискучий меч. Старшини стояли довкола нього.

Помітивши цих людей, він зробив рух назад, потім нахилився, щоб придивитись до них.

Вони мали надзвичайно розширені очі, з чорним колом круг них, яке тяглось до вух; їхні сині носи сиділи між впалими щоками, порізаними глибокими зморшками; їхня шкіра, занадто широка для мускулів, зникала під червоним порохом; їх уста липли до жовтих зубів; від них походив невиносимий запах; це були наче напів-відчинені домовини, живі гробниці.

Посеред куріня, на килимі, де мали сісти старшини, стояла тарілка з паруючою печенею. Варвари дивились на неї, тремтячи всим тілом, і сльози виступали на їх очах. Але вони стримувались.

Гамількар відвернувся, щоб говорити до когось. Тоді вони кинулись усі на тарілку. Їх обличчя мочились у салі і шум їх щелепів мішався з радісним риданням. Скорше від здивування ніж з милосердя, їм дозволили нажертись. Потім, коли вони встали, Гамількар одним знаком наказав чоловікові, що ніс перевязь, говорити. Спендіус перелякався; він бурмотів.

Гамількар слухав і крутив на пальці великий золотий перстень, той самий, яким поклав печать Картагіни на перевязь. Він упустив його на землю; Спендіус негайно підняв його; перед

паном його звички раба вертались. Інші здригнулись, розгнівані цією підлістю.

Але Грек підніс голос і розповідав про злочинства Ганнона, який, як він знав, був ворогом Барка, та старався зм'якчити Гамількара образом їхнього бідування й спогадами про їхню вірність; він говорив довго, швидко, навіть палко; наприкінці він забувався, захоплений жаром свого духа.

Гамількар відповів, що він приймає їхнє вибачення. Отже, мир має бути заключений, і на цей раз остаточний! Але він вимагав, щоб йому видали десять наємників, по його вибору, без зброї й без плащів.

Вони не очікували такої поміркованости; Спендіус гукнув:

— О, двадцять, коли хочеш, пане!

— Ні, десять мені досить, — відповів спокійно Гамількар.

Їх вивели з куріня, щоб вони могли порадитись між собою. Як тільки вони були на самоті, Отаріт спротивився жертві товаришів, а Зарксас сказав Спендіусові:

— Чому ти його не вбив? Його меч був коло тебе!

— Його! — сказав Спендіус; і він повторив кілька разів: — Його! його! — так, наче-б це було неможливо, а Гамількар був безсмертний.

Така втома гнітила їх, що вони лягли на землю, не знаючи, на що рішитись.

Спендіус казав їм скоритись. Врешті вони згодились і увійшли.

Тоді вождь поклав свою руку в руку кожного з варварів по черзі, стискуючи кожному великий палець; потім він витер її під одягом, бо до їхньої шкіри гидко було доторкнутись, і сказав їм:

— Ви дійсно всі провідники варварів і ви поклялись за них?

— Так! — відповіли вони.

— Без примусу, із глибини душі, із заміром виконати ваші обіцянки?

Вони запевнили, що вони вернуться до інших, щоб виконати те, що обіцяли.

— То добре! — продовжував вождь. — По умові, заключеній межі мною, Барка, і представниками наємників, я вибіраю вас і ви залишитесь тут!

Спендіус упав зомлілий на килим. Варвари, наче покидаючи його, стиснулись один до одного; не почулось ані слова, ні одної жалоби.

*

Їхні товариші, що чекали їх марно, подумали, що вони зрадили їх. Без сумніву, посередники віддалися вождеві.

Вони чекали ще два дні: потім, на ранок третього дня, вони вирішили. При помочі лив,

списів та стріл, звязаних у щаблі уривками полотна, їм вдалося вилізти на скелі; і лишаючи найслабших позад себе, приблизно три тисячі, вони пішли назустріч туніському військові.

За проходом простягався луг, всіяний деревцями; варвари поїли всі бруньки. Потім вони знайшли поле — і все зникло, неначе-б там пройшла сарана. Через три години вони вийшли на другу рівнину, опоясану зеленими пригорками.

Між цими пригорками блищала рідка трава срібного коліру; варвари, засліплені сонцем, ледви розбірали під нею якісь чорні маси. Вони піднялись, наче розквітли. Це були списи в вежах, на жакливо озброєних слонах.

Крім таранів на грудях, вістря на кликах, мідних дошок по боках та ножів, що висіли на їх збруї, — вони мали на кінці своїх хоботів шкіряне кільце, в яким трималось держало широкого ножа; вийшовши всі разом з кінця рівнини, вони йшли з обох боків рівнобіжно.

Невимовний жах заморозив варварів. Вони не пробували навіть втікати. Вони були вже оточені.

Слони вийшли в цю масу людей; і тарани на їхніх грудях ділили її, вістря їхніх кликів перевертали її як леміші плугів; вони різали, кололи, сікли ножами на своїх хоботах; і вежі, повні стріл, здавались рухомими вульканами; видно було тільки одну велику купу, в якій

людські тіла робили білі плями, мідні шматки — сірі цятки, кров — червоні цівки; жахливі звірі, проходячи через усе це, виривали чорні просіки. Найжахливішим правив один Нумідієць, увінчаний короною з пірря. Він кидав списи із страшною прудкістю, кидаючи час від часу гострий свист; — і великі звірі, слухняні як пси, підчас різні дивились у його бік.

Коло мало-по-малу звужувалось; розслаблені варвари не боронились; скоро слони були в осередку рівнини. Їм бракувало простору; вони купчились, ухилялись, їх клики зчіплялись. Раптом Нарравас заспокоїв їх; вони повернулись і побігли до горбів.

Тим часом дві синтаґми сховались праворуч, у зморщі землі, кинули свою зброю, стали на коліна і звертаючись до пунійських курінів, піднімаючи руки, вони благали ласки.

Їм звязали ноги й руки; потім, коли їх поклали на землю одного коло другого, привели слонів.

Груди тріщали як роздавлені скрині; кожний крок роздавлював двох; великі ноги встрягали в тіла рухом стегон, від якого вони наче шкандибали. Вони пройшли до самого кінця.

Поверхня рівнини знову зробилась нерухомою. Зійшла ніч. Гамількар раював видовищем своєї помсти; але раптом він здригнувся.

Він бачив і всі бачили на віддаленні шість сот кроків, ліворуч на верху горба ще вар-

варів! Дійсно, чотириста найсильніших наємників Етрусків, Лібійців та Спартанців, із самого початку відійшли на холми, і лишались там у непевності. Після різні своїх товаришів вони постановили пробитися через Картагінців; вони вже сходили стиснутими лавами, гарні і страшні.

До них негайно було післано гонця. Вождь мав потребу в вояках; він приймав їх без умов, так він подивляв їхню хоробрість. Вони могли навіть, додав чоловік з Картагіні, наблизитись трохи, в місце, яке він їм показав, де вони знайдуть харчі.

Варвари побігли туди й їли всю ніч. Тоді Картагінці почали обвинувачувати прихильність вождя до наємників.

Чи він піддавався цим вибухам неситої ненависти, чи це була витончена зрадливість? На другий день він прийшов сам без меча, з непокритою головою з почотом Клінабарців і заявив їм, що він мусів-би годувати забагато людей і тому не намірявся залишити їх у себе. Але що він потребує людей і не знає, яким способом вибрати найкращих, то хай вони бються між собою; тоді він прийме переможців у свою особисту варту. Ця смерть не гірша за іншу; і от, відхиляючи вояків (бо пунійські прапори ховали від наємників обрій), він показав їм сто дев'ятьдесят два слони Нарраваса, що стояли одною лавою; топори на хоботах ихтались, наче в руках велетнів.

Барвари мовчки переглянулись. Їх жахала не смерть, але страшний примус.

Спільнота життя виробила між цими людьми глибоку приязнь. Табор, здебільшого, заступав батьківщину; живучи без родини, вони переносили на товариша свою потребу ніжності і вони засипали поруч, під одним плащем, при світлі зорь. Потім у цій вічній мандрівці через усякі краї, вбивства й пригоди завязались дивні кохання, — безсоромні союзи, так само поважні як шлюби, де найсильніший боронив наймолодшого серед битв, помагав йому переходити через безодні, витирав на його чолі гарячковий піт, крав для нього їжу; і той, дитина підібрана край дороги, зробившись потім наемником, віддячував за цю відданість тисяччю ніжних турбот і прихильністю дружини.

Вони обмінялись своїми намистами й сергами, подарунками, які вони робили колись один другому, після великої небезпеки або в години опяніння. Всі просили смерті, ніхто не хотів ударити. То тут то там, молодий казав воякові із сивою бородою: „Ні, ні! ти сильніший! Ти відплатиш за нас, убий мене!“ І вояк відповідав: „Мені менше залишилось жити! Бий у серце і не думай про це!“ Брати дивились один на одного, стиснувши руки, і коханок прощався на віки з коханком, плачучи на його плечах.

Вони скинули свої панцирі, щоб мечі швидше

доходили то тіла. Тоді завидніли близни великих ран, що вони дістали за Картагину; це були неначе написи на кольонах.

Вони стали в чотири рівні лави, по способу глядіяторів і почали несміливими випадками. Деякі навіть завязали собі очі й їхні мечі хитались у повітрі непевно, як палиці сліпців. Картагінці кричали їм, що вони боягузи. Варвари оживились і швидко бійка зробилась загальною, частою, жахливою.

Иноді двоє окривавлених людей спинялись, падали в обійми й умірали, обмінюючись поцілунками. Ні один не відступив. Їхня лють була така сильна, що Картагінці відчували переляк здалеку.

Врешті вони спинились. Їхні груди хрипіли, і видно було їхні очі між довгими пасмами волосся, яке спадало, наче вони вийшли з пурпурної купелі. Де-які крутились швидко на місці, як поранені в чоло пантери. Інші дивились нерухомо на трупи коло своїх ніг; потім, зненацька, вони роздирали собі лице нігтями, брали свій меч обома руками й впихали його собі в живіт.

Їх лишалось ще шістьдесят. Вони попросили пити. Їм крикнули покинути мечі; і коли вони їх кинули, їм принесли води.

Поки вони пили, встромивши голови в глеки, шістьдесят Картагінців, скочивши на них, вбили їх ножами в спину.

Гамількар зробив це, щоб вдоволити інстинкти свого війська і привязати його цією зрадою до своєї особи.

Війна була скінчена; принаймні він так гадав; Мато не боронитиметься; у своїй нетерпеливості вождь негайно наказав відхід.

Розвідчики прийшли сказати йому, що вони бачили загін, який ішов до Олив'яної Гори. Гамількар не турбувався цим. Наємники були знищені і Номади не заважатимуть йому. Важно було взяти Туніс. Прискореним ходом він пішов на нього.

Він післав Нарраваса до Картагіни з вісткою про перемогу; і король Нумідійців, гордий своїми успіхами, прийшов до Салямбо.

*

Вона прийняла його в своїм саді під широкою смоковницею, на жовтих шкіряних подушках, з Таанах коло себе. Її обличчя було вкрито білим серпанком, який, проходячи на устах і на чолі, відкривав тільки очі; але її уста блищали крізь прозору тканину як дорогоцінні каміні на її пальцях — бо й руки Салямбо були завинені і весь час, поки вони говорили, вона не зробила ні одного жесту.

Нарравас повідомив її про поразку варварів. Вона поблагословила його за послуги, що він

зробив її батькові. Тоді він почав розповідати про увесь похід.

На пальмах довкола них воркували ніжно голубки й інші птахи літали в траві. Сад, давно вже не оброблюваний, позеленів ще більше, всі роди рослин переплутувались, мішались; і проміні сонця, що саме заходило, кидали, як у лісі, де-не-де тінь листка на землю. Домашні звірі, які знову зробились дикими, тікали при найменшій шумі. Іноді помічалась дика коза, яка тягла за своїми копитами розкидане пірря павича. Галас міста, що доходив з далечини, губився в бурмотінні хвиль. Небо було зовсім синє; на морі не видно було ні одного вітрила.

Нарравас скінчив; Салямбо, не відповідаючи, дивилась на нього. Він мав полотняну сукню з намальованими квітами, із золотими торочками внизу; дві срібні стріли стримували край ушей його волосся; правою рукою він спірався на спис, прикрашений кільцями з бурштину й китицями звірячого волосся.

Дивлячись на нього, вона вглиблювалась у безліч неясних думок. Цей молодий чоловік з ніжним голосом і жіночим станом полонив її очі красою своєї особи і здавався їй старшою сестрою, яку посилали Ваали їй на охорону. Вона згадала Мато і не противилась бажанню спитати, що з ним станеться.

Нарравас відповів, що Картагінці йшли на

Туніс, щоб заволодіти ним. В міру того, як він розповідав про їх вигляди на успіх і слабкість Мато, вона, здавалось, раювала надзвичайною надією. Її уста тремтіли, її груди хвилювались. Коли він врешті пообіцяв вбити його власноручно, вона кликнула:

— Так! вбий його, так треба!

Нумідієць відповів, що він палко бажав цієї смерті, бо по скінченні війни він зробиться її супругом.

Салямбо здригнулась і схилила голову.

Але Нарравас продовжував і порівняв своє бажання до квітів, що томляться за дощем, до заблудших мандрівників, що чекають дня. Він сказав їй ще, що вона була гарніша, ніж місяць, краща, ніж ранішній вітер і обличчя гостя. Він дістане для неї з країни Чорних речі, яких немає в Картаґіні і покої їхнього дому будуть всіяні золотим піском.

Надходив вечір, пахощі сильнішали. Довго вони дивились мовчки одно на другого — й очі Салямбо здавались за її довгими покривалами двома зорями серед хмар. Перед заходом сонця він пішов.

Старші заспокоїлись від великої турботи, коли він пішов з Картаґіни. Нарід прийняв його ще з більшим захопленням, ніж у перший раз. Як-що Гамількар і король Нумідійців сами побують наемників, то неможливо буде їм спротивитись. І щоб ослабити Барка, вони постано-

вили дати участь у звільненні Республіки тому, кого вони любили: старому Ганнонові.

Він негайно подався до західніх провінцій, щоб помститись на тих самих місцях, що бачили його соромище. Але мешканці й варвари вмерли, поховались або втікли. Тоді його гнів звернувся на поля. Він спалив руїни руїн, він не лишив ні одного дерева, ні одної травинки. Мучили зустрінutih дітей і калік, жінок віддавали перед смертю воякам на насильство; найгарніших кидали в його носилки, бо його жорстока хвороба розпалила в нім непереможну жадобу; він заспокоював її з усім палом зневіреного чоловіка.

Часто на пригорках розкидались чорні куріні, наче перекинуті вітром, і широкі кола з блискучими обводами — колеса возів — жалібним скрипом вгрузали в ґрунт. Племена, що покинули облогу Картагіни, мандрували так, по околицях, чекаючи якоїсь нагоди перемоги наемників, щоб вернутись. Але від страху чи голоду вони всі вернулись до своїх країв і зникли.

Гамількар зовсім не задрів Ганноновим успіхам. Але він поспішався покінчити із цим; він наказав йому йти на Туніс; і Ганнон, який любив свою батьківщину, в призначений день був під мурами міста.

Воно мало для свого захисту місцеве населення, дванадцять тисяч наемників і всіх Їдоків-Нечистих-Річей, бо вони як Мато були

приковані до обр'я Картаґіни; плєбс і шалішім дивились здалеку на її високі мури, мріючи про безконечні насолоди за ними. В цій спільній ненависти оборону було хутко зорґанізовано. З міхів зробили шоломи, вирізали всі пальми в садках, щоб зробити з них списи, копали криниці й для харчу ловили в озері великі білі риби, вигодовані трупами й відкидами. Їхні стіни, які задрість Картаґіни тримала в стані руїн, були такі слабкі, що їх можна було звалити ударом плечей. Мато позатикав у них діри камінням із будинків. Це була остання боротьба; він нічого не сподівався, але все-ж таки казав собі, що щастя змінливе. Наближаючись, Картаґінці помітили на мурі чоловіка, який перевищував вал половиною своєю росту. Стріли, що літали круг нього, здавалось, лякали його не більше, ніж згряя ластівок. Якимсь чудом ні одна не зачіпила його.

Гамількар влаштував свій табор з південного боку; Нарравас, праворуч від нього, займав рівнину Радес, Ганнон беріг озера; і три начальники мали напасти на мур одночасно, всі разом.

Але Гамількар хотів раніше показати наємникам, що він покарає їх як рабів. Він велів розпяти десятьох посередників, одного коло другого, на горбку проти міста.

При цім видовищі обложені покинули мури. Мато зміркував, що коли він зможе пройти

між мурами й курінями Нарраваса так швидко, щоб Нумідійці не мали часу вийти, то він зможе напасти ззаду на картагінську піхоту, яка тоді буде між його загонами й містом. Він кинувся з мурів із своїми ветеранами.

Нарравас помітив його; він перейшов через беріг озера й попередив Ганнона, щоб той післав людей на допомогу Гамількарові. Думав він, що Барка занадто слабкий, щоб устояти проти наємників? Була це зрада чи дурнота? Ніхто ніколи не довідався про це.

Ганнон бажав принизити свого суперника й не вагався. Він наказав трубити в роги і все його військо кинулось на варварів. Вони повернулися й побігли просто на Картагінців, перекидали їх, душили під ногами й відтискаючи їх таким чином, вони дійшли до Ганнонового куріня. Ганнона окружало власне тридцять Картагінців, найвизначніших зпоміж Старших.

Він, здавалось, був безмежно здивований цією сміливістю; він кликав своїх старшин. Всі тяглися кулаками до його горла, кидаючи прокляття. Юрба штовхалась і ті, що мали його в руках, насилу втримували його. Тим часом, він старався сказати їм на ухо: — „Я тобі дам усе, чого ти хочеш! Я багатий! Врятуй мене!“ Вони тягли його; хоч який він був важкий, його ноги вже не торкались землі. Тягли всіх Старших. Його жах подвоївся... „Ви перемогли мене! Я ваш полонений! Я ви-

куплю себе! Слухайте мене, приятелі!“ І він повторяв, на плечах тих, що несли й тиснулися до нього: „Що ви робите? Чого ви хочете? Ви-ж бачите, я не противлюсь! Я завжди був добрий!“

Коло брами поставили велитенського хреста. Варвари кричали: „Сюди! сюди!“ Але він кричав ще сильніше і в ім'я їхніх богів він благав відвести до шалішіма, бо він мав довірити йому одну річ, від якої залежав їх рятунок.

Вони спинились, бо де-які гадали, що треба-б було покликати Мато. Пішли шукати його.

Ганнон впав на траву; він бачив довкола себе інші хрести, так наче мука, від якої він мав згинути, зарані розмножувалась, і він робив зусилля, щоб переконати себе, що він помиляється, що там стоїть тільки один хрест і навіть що там немає ні одного. Врешті його підняли.

— Говори! — сказав Мато.

Він запропонував зрадити Гамількара, щоб увійти потім удвох у Картагіну і бути там королями.

Мато відійшов, кажучи іншим поспішати. Це, думав він, хитрість, щоб виграти час.

Варвар помилявся; Ганнон був в одному з тих розпучливих становищ, коли чоловік ні на що не вважає, і до того він так ненавидів Гамількара, що за найменшу надію на рятунок він пожертвував-би ним разом з усіма його вояками.

У підніжжя тридцяти хрестів, на землі конали Старші; уже мотузки були підв'язані під їх руками. Тоді старий вождь зрозумів, що треба вмерти і заплакав.

Вони зірвали рештку його убрань і появилось його жахливе каліцтво. Струпи вкривали цю масу без форми; жир на його ногах закривав нігті, з його пальців спадало наче зеленувате лахміття; і сльози, що котились по язвах на його щоках, надавали його обличчю чогось жахливо сумного, бо здавалось, що займають на ньому більше місця, ніж на іншому людському обличчі. Його королівська перев'язь, напів розв'язана, лежала в поросі разом з його білим волоссям.

Варвари не мали досить міцних шнурів, щоб витягти його на хреста і вони прибили його на нього, перед тим як поставити хреста, по пунійському звичаї. Але його гордість прокинулась у муках. Він почав засипати їх лайками. Він пінився й корчився, як морське страховище, яке вбивають на березі, пророкуючи, що вони скінчать іще гірше і що за нього помстяться.

Так і сталось. З іншого боку міста, звідки виривалось тепер полум'я й стовпи диму, конали посередники наемників.

Де-які, зомлілі зпочатку, прийшли до себе від свіжого вітру. Але їх голови залишались схилені і їхні тіла трохи зсідали, хоч їх руки й були прибиті вище голови; з їхніх рук і ніг

спадала краплинами кров, помалу, як з гильок дерева спадають зрілі овочі, — і Картагіна, затока, гори й долини, все крутилось їм в очах, наче велетенське колесо; іноді вихорі куряви ховали їх; страшна згага палила їх, язик корчився в роті і вони почували на собі холодний піт.

Тим часом вони помічали в безмежній глибині вулиці вояків, хитання мечів; шум битви неясно доходив до них, як шум моря до потопаючих, що гинуть на уламках корабля. Італіоти, сильніші від інших, ще кричали; Лякедемонійці мовчали, заплющивши очі; Зарксас, колись такий дужий, схилявся як зламана очеретина; Етіопієць, коло нього, закинув голову по-за хрест; нерухомий Отаріт крутив очима; його довге волосся, зачепившись за дерева, стирчало над його чолом і його хрип здавався скоріше ревом гніву. Що до Спендіюса, то на нього найшла дивна сміливість; тепер він погорджував життям, бо він мав певність у майже негайнім і вічнім звільненні; він спокійно чекав смерти.

Серед своєї млости іноді вони здригались від дотику пірря до їхніх уст. Великі крила кидали тінь круг них, каркання чулось у повітрі; перший яструб сів на хресті Спендіюса, бо його хрест був найвищий. Тоді Спендіюс повернувся до Отаріта і сказав йому поволі, з незрозумілою усмішкою:

— Чи ти пригадуєш собі левів на дорозі до Сікки?

— Це були наші брати! — відповів Галієць, вміраючи.

Тим часом вождь пробив мур і дійшов до цитаделі. Під подувом вітру дим раптом розвіявся, відкриваючи обрій до мурів Картаґіни; йому здалось навіть, що він побачив людей на площі Ешмуна; потім він помітив ліворуч, на березі озера, тридцять величезних хрестів.

Щоб зробити їх страшнішими, варвари поробили їх із щогол своїх куринів, звязаних кінцями; тридцять трупів Старших видніли високо, на небі. На їх грудях були наче білі метелики; це було пірря стріл, які в них кидали знизу.

На версі найбільшого хреста блистіла золота бинда; вона звисала на плечах, із цього боку бракувало руки й Гамількар насилу впізнав Ганнона. Його кости були за слабкі, частини його членів одірвались — і на хресті залишались тільки безформенні уривки, подібні на ці частини звірів, що висять на дверях мисливців.

Вождь нічого не міг знати: місто, що було перед ним, заступало все, що було за ним, позаду; і старшини, яких послали одного за другим до двох генералів, не вертались. Тоді прибігли втікачі, розповідаючи про погром; пунійське військо спинилось. Це нещастя се-

ред їхньої перемоги прибило їх. Вони вже не слухали Гамількарових наказів.

Мато користався цим, щоб продовжувати різню серед Нумідійців.

Перекинувши табор Ганнона, він повернувся на них. Вийшли слони. Але наемники пішли їм назустріч, махаючи смолоскипами й перелякані великі звірі побігли в затоку, вбиваючи один другого й утопились під вагою своїх панцирів. Вже Нарравас вислав свою кінноту; всі кинулись обличчям на землю й коли коні наблизились на три кроки до них, вони скочили, перерізуючи їм животи ножами; половина Нумідійців згинула, коли надійшов Барка.

Знесилені наемники не могли триматись проти його війська. Вони відійшли в порядку до гори Теплих Вод. Вождь мав обережність не переслідувати їх. Він подався до устя Макару.

Туніс був у його руках; але від нього залишилась тільки купа димлячихся руїн. Руїни тяглись від проривів у мурі до середини рівнини; — в глибині між берегами затоки плавали трупи слонів, наче купа чорних живих скель.

Щоб підтримати цю війну, Нарравас випустив свої ліси, брав молодих і старих, самців і самиць і військова сила його королівства була вичерпана. Нарід, що здалека бачив їхню загибель, був засмучений; люди голосили на вулицях, кличучи їх по іменах, наче

покійних приятелів: — „Ах, Непереможний! Перемога! Жахливий! Ластівка!“ На перший день говорили більш про них, ніж навіть про мертвих горожан. Але в найближчому дні помітили куріні наемників на горі Теплих Вод. Тоді одчай став такий глибокий, що багато люду, особливо жінок, кинулись головою вниз із Акрополю.

Пляни Гамількара були невідомі. Він жив сам у своїм куріні, маючи коло себе тільки молодого хлопця, й ніколи ніхто не їв з ними, навіть Нарравас. Тим часом, від часу поразки Ганнона, він був до нього надзвичайно уважний; але король Нумідійців мав забагато інтересу зробитись сином, щоб довіряти цьому.

Ця млявість ховала зручні маневри. Ріжними обіцянками Гамількар перетяг на свій бік проводирів сел; і наемників проганяли, відштовхували, травили як диких звірів. Як тільки вони входили в ліс, дерева починали горіти довкола них; коли вони пили з джерела, воно було отроєне; замурували печері, до яких вони йшли спати. Населення, яке досі захищало їх, їхні союзники, тепер переслідувало їх; вони завжди впізнавали пунійську зброю у цих банд.

У багатьох обличчя розідали червоні болячки; це від того, думали вони, що доторкну-

лись до Ганнона. Інші гадали, що це кара за те, що вони зіли риби Салямбо і, далекі від каяття, вони марили про ще гірші злочинства, щоб ще більше принизити пунійських богів. Вони хотіли-б знищити їх.

Вони тягались так три місяці уздовж східнього берега, потім за горою Селлум, і до перших пісків пустелі. Вони шукали будь-якого сховку. Тільки Утіка й Гіппозаріт не зрадили їх; але Гамількар оточував ці два міста. Потім вони пішли на північ, навмання, не знаючи навіть доріг. Їхній розум похитнувся від усіх нещасть.

Вони мали тільки почуття одчаю, яке все збільшувалось; одного дня вони опинились у проході Кобус, знову перед Картагіною!

Тоді зустрічі почастішали. Щастя було змінчиве; але всі були так стомлені, що вони хотіли мати замість цих малих бійок одну велику битву, щоб тільки вона була остання.

Мато хотілось самому запропонувати її вождеві. Один із його Лібійців пожертвував собою. Всі були певні, що він не вернеться.

Він вернувся того самого вечора.

Гамількар приймав виклик. Зустріч на слідуєчий день, при сході сонця, на рівнині Радес.

Наємники питали, чи він нічого більше не сказав, і Лібієць додав:

— Як я стояв коло нього, він спитав мене, чого я чекаю; я відповів: „Щоб мене вбили!“

Тоді він сказав: „Ні! іди собі! це буде завтра, разом з іншими.“

Ця великодушність здивувала варварів; деякі жахались нею й Мато шкодував, що посередника не було вбито.

*

Йому лишалось іще три тисячі Африканців, тисяча двісті Греків, півтори тисячі Кампанійців, двісті Іберійців, чотириста Етрусків, п'ятсот Самнітів, сорок Галійців і один загін Наффурів, мандрівних розбійників, зустрінених у країні Фініків, усього сім тисяч двісті дев'ятнадцять вояків, але ні одної повної сінтаґми. Вони позатикали діри в своїх панцирях звірячими кістками і замінили свої мідні котурни сандаліями з лахміття. Мідні й залізні дощечки тяжіли на їх одягах; їх залізні сітки спадали з них лахміттям і порізи видніли, як пурпурові нитки, між волоссям на їхніх руках та обличчях.

Гнів убитих товаришів повертався в їхні душі й збільшував їх силу; вони несвідомо почували себе слугами бога пригноблених і наче жрецьями загальної помсти. Образа незмірної несправедливості розлючувала їх і особливо вигляд Картаґіни на обрії. Вони присяглися битись один за другого до смерті.

Повбивали всіх вючних звірів і їли скільки

лиш могли, щоб надати собі сил; потім вони полягали спати. Де-які молились, звернувшись до ріжних зірок.

Картагінці прийшли на рівнину раніше за них. Вони намастили щити салом, щоб стріли сковзались на них; піхотинці, які мали довге волосся, обрізали його на чолі з обережності; о п'ятій годині Гамількар звелів поперекидати всі казани, знаючи, що не вигідно битись із надто повним шлунком. Його військо досягало чотирнадцять тисяч, приблизно вдвоє більше, ніж варварське. Але ніколи він іще не почував такого неспокою; як-що йому не пощастить — це буде знищення Республіки і він загине на хресті; як-що він переможе, навпаки, — через Пірінеї, Італію й Альпи він дійде до Італії і царство Барка буде вічне. Двадцять разів за ніч він вставав, щоб доглянути самому за всім, до найменших дрібниць. Що до Картагінців, то вони були роздратовані своїм довгим переляком.

Нарравас не довіряв вірності своїх Нумідійців. До того-ж варвари могли перемогти їх. Дивна слабкість охопила його; що-хвилини він пив воду.

Але один чоловік, якого він не знав, відчинив його курінь і поклав на землю корону з камінної соли, прикрашену гієратичними малюнками й перлямутром; іноді посилали так нареченому його шлюбну корону; це був доказ любови, певного роду запрошення.

Тим часом Гамількарова дочка не відчувала ніжності до Нарраваса.

Спогад про Мато завважав їй нестерпимо; їй здавалось, що смерть цього чоловіка звільнить її душу, подібно як гоїться рана від укусу гадюки, коли роздушують гадюку на рані. Король Нумідійців дорожив нею; він нетерпляче чекав весілля, а що воно мало статися після перемоги, то Салямбо робила йому цей дарунок, щоб усилити його хоробрість. Тоді його смуток зник і він думав тільки про щастя посідати таку гарну жінку.

Той сам привид з'явився до Мато; але він негайно відкинув його і кохання, яке він відштовхував, звернулось на його товаришів по зброї. Він любив їх як частини своєї власної особи, своєї ненависти, — і він почував свого духа вищим, свої руки сильнішими; все, що він мав виконати, ясно представилось йому. Як-що коли у нього виривалось зітхання, то це як він згадував про Спендіюса.

Він поставив варварів у шість рівних рядів. Посередині він поставив Етрусків, всі з'єднані бронзовим ланцюгом; стрільці були позаду, а на двох крилах він розділив Наффурів, на верблюдах з коротким волосом, вкритих струсовим пір'ям.

Вождь розставив Картагінців у подібнім порядку. За піхотою коло велітів він помістив Клінабарів, за ними Нумідійців; коли розвид-

ніло, ці й ті стояли так випроставшись одні проти других. Всі дивились великими дикими очима. Спершу помітно було вагання. Врешті дві армії зрушилися.

Варвари йшли поволі, щоб не стомитись, бючи в землю ногами; центр пунійського війська робив вигнуту лінію. Зустріч була страшна, чувся наче тріск двох фльот, що налетіли одна на одну. Перша лава варварів швидко розвинулась і стрільці, ховаючись за іншими, кидали свої кулі, стріли, списи. Тим часом вигнута лінія Картагінців поволі вирівнювалась, зробилась простою, потім вгнулась; тоді два загони велітів наблизились рівнобіжно. Варвари, кидаючись на фалянгу, входили в прорив; вони губили себе. Мато спинив їх, — і, поки картагінські крила йшли далі вперед, він перемістив на зовні три внутрішні лави своєї лінії; хутко вони зайшли по-за крила і його військо зробилось тричі довше.

Але варвари, що були по краях, були найслабші, особливо з лівого боку; вони вичерпали свої кулі і загін велітів, що нападав на них, проломив їх.

Мато відкликав їх. Його правий бік захищений був Кампанійцями, озброєними топорами; він штовхнув їх на ліве крило Картагінців; центр атакував ворога, а ті, що були з другого кінця, по-за небезпекою, стримували велітів.

Тоді Гамількар поділив своїх кінних на відділи, поставив між ними гоплітів і пустив їх на наємників.

Ця маса конічної форми становила фронт коней, — її довші боки були всіяні списами. Варварам неможливо було встояти; тільки грецькі піхотинці мали мідні панцирі; всі інші були озброєні ножами на кінцях дрючків, вилами з хуторів, мечами, зробленими з ободів колес; занадто м'яккі лезвія згинались при ударі і поки вони випростували їх на ногах, Картагінці вигідно нищили їх зправа і зліва.

Але Етруски, приковані до свого ланцюга, не рушились; вбиті не могли впасти й робили перепону своїми трупами; і ця велика бронзова лінія по черзі відсувалась і наступала, гнучка як змія, непохитна як мур. Варвари оправились за нею, віддихнули одну хвилину; — потім вони знову кидались у битву з уламками своєї зброї в руках.

Багато з них уже не мали її і вони скакали на Картагінців і кусали їх в обличчя, як пси. Італійці з гордості поскидали свої сорочки; вони показували здалеку свої великі цілком білі тіла; щоб перелякати ворога, вони роздирали свої рани. Серед пунійських стігат криків команди вже було нечутно; знаки давались прапорами над клубами пороху і кожний ішов, захоплений хвилюванням юрби довкола себе.

Гамількар наказав Нумідійцям, щоб ішли вперед. Але Наффури кинулись їм назустріч.

Вбрані в широкі чорні сукні, з чубами волосся серед черепа та із щитами носорогової шкіри, вони бились топорами без топорища, привязаними на мотузці; їхні верблюди, втикані піррям, кричали протяжно й хрипко. Топори падали рівно на намічені місця, потім здійсмались коротким рухом і один член спадав на землю. Скажені звірі носились через стігмати. Де-які, з перебитими ногами, шкандибали як поранені струси.

Вся пунійська піхота повернулась проти варварів і перерізала їх. Поодинокі відділи варварів крутилися на місці, а блискуча зброя Картагінців робила довкола них наче золоті корони; в середині цих вінців хвилювалася темна маса і сонце клало на кінці мечів скакаючі білі вогники. Але на рівнині лежали довгі ряди вбитих Клінабарців; наємники зтягали з них панцирі, одягали їх на себе й знову повертались до бійки. Помиляючись, Картагінці часто заходили серед них. Гамількар зневірювався; все мусіло згинути від генія Мато й непереможної хоробрости наємників!

Але голосний тріск бубнів почувся на обрії. Це були старці, хворі, діти п'ятнадцяти літ і навіть жінки, які, не витримавши непевности, вийшли з Картагіні і, щоб стати під захист чогось великого, взяли у Гамількара єдиного

слона, якого ще посідала Республіка, — того з обрізаним хоботом.

Картагінцям здалось, що це Батьківщина, покидаючи свої мури, прийшла звеліти їм вмерти за неї. Подвійна лють охопила їх і Нумідійці потягли за собою всіх інших.

Варвари сперлись по середині рівнини на невеликий горбок. Вони не мали жадної надії перемогти, навіть вийти живими; але це були найкращі, найхоробріші, найсильніші.

Люди з Картагінни почали кидати через голови Нумідійців вили, каміння, обухи; ті, яких перелякались конзулі, вмірало під палицями, кинутими жінками; пунійське шумовиння винищувало наємників.

Вони втікли на горбок. Їхнє коло стягалось при кожному новім прориві; двічі воно сходило і негайно його знову відштовхували; Картагінці, всуміш, простягали руки; вони витягали списи між ногами своїх товаришів і кололи навмання перед себе. Вони сковзались у крові. Слон, що силувався зійти на горб, був по живіт у ній; здавалось, що він з насолодою купається в ній; і його вкорочений хобот, широкий на кінці, піднімався від часу до часу, неначе величезна пявка.

Потім усі спинились. Картагінці, скрегочучи зубами, дивились на вершок горбка, де стояли варвари.

Врешті вони зненацька кинулись уперед і

бійка пішла далі. Часто наємники дозволяли їм наблизитись, гукаючи, що вони хочуть піддатись; потім із жахливим реготом вони одним ударом вбивали себе із в міру того, як мертві падали, інші, щоб оборонятись, сходили на них. Це була неначе піраміда, що помалу зростала.

Швидко їх залишилось тільки пятьдесят, потім тільки двадцять, три і два: Самніт озброєний топором і Мато, що мав іще свій меч.

Самніт, нахилившись, бив своїм топором попеременно направо й наліво, засланяючи Мато від ударів, які йому наносили.

— Пане, сюди! там! нахились!

Мато згубив свої наплечники, свій шолом, свій панцирь; він був цілковито голий, — блідший, ніж мертві, з випростаним волоссям, з двома плямами піни на кутках рота, — і його меч крутився так швидко, що наче сяйвом блестів довкола його голови. Один камінь зломив його коло держака; Самніт лежав убитий, — юрба Картагінців стискалась, вони торкались до нього. Тоді він підняв до неба свої порожні руки, заплющив очі, — і, розчинивши руки, як чоловік, що з молу плигає в море, він кинувся на списи.

Вони поступились перед ним. Кілька разів він біг на Картагінців. Але завжди вони відступали, відхиляючи свою зброю.

Його нога запнялась за меч. Мато хотів

схопити його. Йому звязали руки й ноги і він упав.

Це Нарравас, що слідкував за ним крок за кроком, з цією широкою сіткою, якою ловлять диких звірів, скориставшись хвилиною, коли він нахилився, закинув її на нього.

Потім його поклали на слона й привязали в формі хреста; і всі ті, що не були ранені, кинулись із галасом вслід за ним до Картаїни.

Новина про перемогу долетіла туди, незрозумілим способом, уже о третій годині ночі; дзвін святині Хамона вибив п'яту, коли вони дійшли до Мальки. Тоді Мато розплющив очі. Було стільки вогнів на будинках, що місто наче все стояло в полум'ї.

Величезний гамір неясно доходив до нього і, лежачи на спині, він дивився на зірки.

Двері зачинились і темрява окутала його.

*

Другого дня сконав о тій самій годині останній з тих, що залишились у проваллі.

В той день, коли їх товариші пішли, Зуаеки, що проходили, поскидали скелі й годували їх де-який час.

Варвари ввесь час чекали приходу Мато, — й не хотіли покидати гори, із зневірря, з млявості, з цієї впертості хворих, які не хочуть

міняти місця; врешті запаси вичерпалися й Зуаеки пішли. Відомо було, що їх лишалось ледви тисяча триста і, щоб покінчити з ними, не було потреби висилати вояків.

Дикі звірі, особливо леви, розмножились від трьох років, відколи тяглась війна. Нарравас зробив великі лови; він попривязував у певних віддалях кози як приману і тим способом направив звірів на провалля; — і тепер усі вони жили там, коли прийшов чоловік, присланий старшими, щоб довідатись, що залишилось із варварів.

На рівнині лежали леви й трупи; мертві мішались з одягами й зброєю. Майже кожному бракувало обличчя або руки; де-які здавались ще недоторканими; інші цілковито висохли й запорошені черепи заповнювали шоломи; ноги, що не мали вже на собі тіла, виходили просто із суконь, на кістках залишились іще їхні плащі; купи кісток, висушені сонцем, робили блискучі плями серед піску.

Леви відпочивали, витягши лапи, заплющуючи очі від блискучого світла, що відбивалося від білих скель. Інші, сидючи на заду, дивились просто поперед себе; або спали, скрутившись у коло, прикриті своїми довгими гривами. Всі мали пересичений, стомлений, нудний вигляд. Вони були нерухомі, як гора й мертві. Надходила ніч; широкі червоні бинди полосували небо на заході.

В одній з куп, що нерівно горбили рівнину, піднялось щось іще неясніше, ніж примара. Один із левів пішов, вирізуючи своїм тілом чорну тінь на тлі пурпурного неба; — і коли він підійшов зовсім близько до чоловіка, він перекинув його одним ударом лапи.

Потім, лежачи на животі, кінчиками кігтів, поволі, він почав роздирати його.

Він розчинив свою пащеку й кілька хвилин довго ревів, що підхопила в горах луна, яка врешті згубилась у самоті.

Раптом дрібні камінчики почали спадати згори. Почувся шелест хуткої ходи, — і з боку рову з'явились гострі морди та прямі вуха; дикі очі блищали. Це шакали прийшли доїдати останки.

Картагінець, що дивився, нахилившись над проваллям, пішов додому.

XV.

Мато.

Картагіна була в радощах, — у глибоких, загальних, безмежних радощах; позатикали діри руїн, помалювали на-ново статуї богів, міртове гилля всівало шляхи, ладан димів на рогах вулиць і юрба на терасах робила своїми барвистими убраннями наче грядки цвітів, що цвіли в повітрі.

Крик носильників води, що поливали плити, перевищував гамір голосів; раби Гамількара роздавали в його імени піджарене жито й варене мясо; люди зустрічались, обіймались і плакали; тирійські міста було взято, Номадів розігнано, всіх варварів знищено. Акрополь зникав під барвистими прапорами; переди трірем, вистровених за насипом, лисніли як діамантова гребля; всюди почувався відновлений лад, нове життя, велике щастя: це був день шлюбу Салямбо з королем Нумідійців.

На терасі храму Хамона величезні дорогоцінності навантажували три довгі столи, при яких мали сісти Жерці, Старші й Багаті; четвертий стояв іще вище, для Гамількара, для Нарра-

васа і для молодої; бо Салямбо поверненням покривала врятувала Картагіну і нарід робив з її весілля національне свято. Внизу, на площі юрба чекала, поки вона появиться.

Але инше, гостріше бажання, дратувало терпеливість юрби; смерть Мато була обіцяна для цього свята.

Пропонували спершу здерти з нього живого шкіру, налити йому олива в кишки, заморити його голодом; або привязати його до дерева і малпа буде бити його каменем у голову; він образив Таніту і малпи Таніти помстилися-б на ньому. Инші хотіли, щоб його возили на верблюді, обв'язавши його полотняними ґнотами, намоченими в олії; — і їм подобалась думка бачити великого звіря на вулицях із цим чоловіком, який буде корчитись під огнями як свічка на вітрі.

Але яким громадянам доручити виконання цих мук і чому відібрати цюприємність від инших? Хотілося такого роду смерти, в якій усе місто брало-б участь і щоб усі руки, всі зброї, всі картагінські речі, до плит на вулиці і хвиль у затоці, могли рвати, душити, нищити його. Отже Старші постановили, що він прийде із своєї вязниці до площі Хамона, з руками зв'язаними на спині; було заборено бити його в серце, щоб він міг жити довше, видирати йому очі, щоб він до кінця бачив свою муку, кидати щобудь у нього й доторкатись до нього більше, ніж трьома пальцями відразу.

Хоч він мав з'явитись тільки наприкінці дня, кілька разів здавалося юрбі, що бачить його, й вона бігла до Акрополю, вулиці порожніли, потім вона поверталась із довгим бурмотінням. Люди стояли на однім місці, окликались здалеку й показували свої нігті, які вони залишили собі, щоб краще чіплятися ними його тіла. Інші проходили неспокійно; де-які були бліді, наче чекали своєї власної смерті.

Раптом з боку Мапал високі піряні опахала піднялись над головами. Це Салямбо вийшла із свого палацу; юрба полегчено зітхнула.

Але похід довго не з'являвся; він ішов ступінь за ступнем.

Спершу пройшли жерці Патеків, потім жерці Ешмуна, Мелькарта й усі інші школи по черзі, з тими самими відзнаками й у тім самім порядку, як підчас жертви. Великі жерці Молоха пройшли з похиленими головами і юрба, наче з каяттям, відступала від них. Але жерці Рабетни йшли гордовито, з лірами в руках; за ними йшли жриці в прозорих сукнях жовтого або чорного коліру, кричали як птиці й корчилились як гадюки; або вони крутились при звуках сопілок, наслідуючи танок зірок і їх легкі одяги розсівали по вулицях млосні пахощі. Між ними видніли Кедесшіми з помальованими повіками, які символізували гермафродитизм богині; одягнені й наперфумовані як жриці, вони були подібні до них, мимо своїх плоских

грудей і вужчих стегон. Жіночий принцип цього дня панував над усім: містична пожадливість носилась у важкім повітрі; вже смолоскипи запалювались у глибині священних гайків; вночі там мала бути велика оргія; три кораблі привезли куртизанок із Сицилії і ще інші прийшли з пустелі.

Школи ставали в такому порядку, в яким приходили: в дворі храму, на зовнішніх галереях і здовж подвійних сходів, що спірались об мури, зближуючись угорі. Ряди білих суконь видніли між кольонами і будівля заповнювалась людськими статуями, — нерухомими, як камінні статуї.

Потім зявилися начальники фінансів, правителі провінцій і всі багаті. Внизу зробилась затолока. З сусідніх вулиць виходила юрба; гієродули відпихали її ударами палиць, а серед Старших у золотих тіярах, на пурпурних носилках, зявилась Саямбо.

Тоді піднявся величезний крик; цимбали й бубни задзвеніли сильніше, роги греміли і великі пурпурні носилки сховались між двома пілонами.

Вони появилися знову на першій поверсі. Саямбо пішла поволі, перейшла терасу й сіла в глибині на троні, вирізанім із черепашого панциря. Під ноги їй підсунули стільчик із слонової кости, з трьома щаблями; з краю першого стояли на колінах дві негрські дитини,

й иноді вона спіралась на їх голови руками, навантаженими важкими перстнями.

Її ноги були завинуті в сітку з вузеньких колечок, подібних до рибячої луски, яка блищала як перлямутр; синя тканина стискала її стан, залишаючи груди вільними; карбункулові привіски ховали їхні кінчики. Її зачіска була прикрашена павлиними перами й дорогоцінним камінням; широкий плащ, білий як сніг, спадав позад неї, — і притиснувши лікті до тіла, стисши коліна, вона сиділа, витягшись, у позі великих жреців.

На двох нижчих стільцях сиділи її батько й її дружина. Нарравас, одягнений у ясну сорочку мав на голові корону з камінної соли, зпід якої виривались дві коси, заплетені як роги Аммона; а Гамількар, у фіолетовій із золотом туніці, мав при боці свій меч.

На просторі, оточенім столами, лежав на землі, серед баюр рожевої олії, пітон з храму Ешмуна й, кусаючи себе за хвіст, описував велике чорне коло. Посеред кола стояла мідна кольона з кришталеvim яйцем на горі; сонце світило й проміні виривались із яйця на всі боки.

Позад Салямбо стояли жерці Таніти в полотняних сукнях; праворуч від неї стояли старші в золотих тіяхах, а з другого боку багачі із смарагдовими булавами, — а зовсім позаду, наче стіна, жерці Молоха в пурпурних киреях. Інші колеїї займали долішні те-

раси. Юрба переповнювала вулиці. Вона стояла на будинках і протягалась довгими лавами до Акрополю. З народом у своїх ніг, небосхилом над головою, а круг себе з величезним морем, затокою, горами й перспективою провінцій, блисуча Салямбо зливалась із Танітою й здавалась самим духом Картагіни, її отіленою душею.

Бенкет мав тягтись усю ніч; лампи з багатьма відногами стояли, як дерева, на полотняних скатертинах, які вкривали низькі столи. Великі миски з бурштину, амфори із синього скла, ложки й маленькі круглі хліби стояли між подвійним рядом тарілок з перловими краями. Кितिці винограду з листям висіли на гильках із слонової кости; купи снігу таяли на тарілках з чорного дерева, а цитрини, їренади, фіґи й горіхи лежали горами; кабани з роззявленими пащеками лежали серед куп приправ; зайці, спечені разом із своїм волосом, наче скакали між квітами; різне мясо лежало на мушлях; тісточка мали символічні форми; коли підіймали покришки мисок, вилітали живі голуби.

Раби з підсмиканими туніками ходили на кінчиках пальців; від часу до часу ліри грали гимн, або чувся хор голосів. Гамір народу, непереривний, як шум моря, хвилювався круг бенкету й наче гойдав його в ширшій гармонії; де-які пригадували собі бенкет наємників; всі віддавалися щасливим мріям; сонце почало

заходити і півмісяць уже сходив на другій половині неба.

Салямбо оглянулась, наче хтось покликав її; нарід, що дивився на неї, слідкував за напрямком її погляду.

На вершині Акрополю відчинилися двері вязниці, висіченої в скелі; і в цій чорній дірі стояв на порозі чоловік.

Він вийшов зігнутий на-двоє, з переляканим виглядом диких звірів, яких раптом випускають на волю.

Світло сліпило його; якийсь час він стояв нерухомо. Всі впізнали його й стримували дихання.

Тіло цієї жертви було для них чимсь особливим і прикрашеним майже релігійним блеском. Вони нахилились, щоб бачити його, особливо жінки. Вони палали бажанням побачити того, хто вбивав їх дітей і чоловіків; і, мимохіттю, з глибини їх душ, піднімалась гидка цікавість, — бажання пізнати його цілковито, бажання змішане з каяттям і ненавистю.

Врешті він пішов; тоді зникло приголомшення, викликане несподіванкою. Піднялось багато рук і його не стало видно.

Сходи Акрополю мали шістьдесят ступнів. Він зійшов по них так, наче-б котився в лявіні з вершини гори; тричі було видно, як він підводився вгору, потім він упав на обидві ноги.

Його плечі були скривавлені, його груди

задихувались; щоб порвати свої пута, робив він такі зусилля, що його руки, схрещені на голій спині, напружувались як змії.

Від місця, на яким він стояв, відходило кілька вулиць. У кожній з них тягся рівнобіжно з одного кінця до другого потрійний ряд бронзових ланцюгів, привязаних до пупів богів-Патеків: юрба була притиснена до будинків і на середині ходили слуги Старших з батогами в руках.

Один з них сильно штовхнув його; Мато пішов уперед.

Вони простягали руки над ланцюгами й кричали, що йому залишили за-широкий шлях; він ішов, а всі ці пальці мацали, кололи, щипали, рвали його; коли він доходив до кінця вулиці, починалась друга; багато разів він кидався на бік, щоб укусити їх, але вони відступали, ланцюги спиняли його й юрба реготалась.

Якась дитина розірвала йому ухо; дівчина перерізала йому щоку шпилькою; з нього виривали купки волосся, шматки тіла; інші кидали йому в обличчя найгірший бруд. З правого боку його горла вирвалась течійка крові: зараз-же почалося божевілля. Цей останній варвар представляв дня них усіх варварів, ціле військо; вони мстилися на ньому за всі нещастя, за всі жахи, за всі образи. Лють народа все збільшувалась; занадто натягнені ланцюги гнулись, мало не рвались; вони не відчували ударів

рабів, які били їх батогами, щоб одігнати; інші лізли на доми; всі дірки в мурах були заповнені головами; і вони вигукували все те зло, якого не могли вчинити йому.

Це були страшні, огидливі лайки, іронічні підбадьорення й прокляття; і наче його терпіння не вистарчало їм, вони обіцяли йому ще жахливіші в вічності.

Цей величезний гамір заповнював Картагіну. Часто один склад, — один хриплий, глибокий, густий звук, — повторювався довго всим народом. Мури тремтіли від нього і Мато здавалось, що два боки вулиці підходять до нього й здіймають його із землі, наче дві велетенські руки.

Тим часом він пригадував, що йому довелось колись відчувти щось подібне. Це була та сама юрба на терасах, ті самі погляди, той самий гнів; але тоді він ішов вільно, всі поступались, бог ховав його; — і цей спогад навівав на нього гнітучий сум. Тіни проходили перед його очима; місто крутилось у його голові, його кров текла з рани в стегні, він почував наближення смерти; його ноги погнулись і він повільно впав на брук.

Хтось узяв з храму Мелькарта залізну палицю, розпечену до-червона на вогні, й просунувши її під першим ланцюгом, притис її до його рани. М'ясо закуріло; крик народа заглушив його голос; він знову був на ногах.

За шість ступнів він упав втретє, в четверте; завжди його піднімала нова мука. На нього

бризкали киплячою олією; йому кидали під ноги побите скло; він ішов далі. На розі вулиці Сатеб він сперся спиною об мур і не йшов далі.

Раби Ради били його своїми батогами із шкіри гіппопотама так жорстоко й так довго, що туніки змокли від поту. Мато наче нічого не відчував; зненацька він зірвався з місця й побіг навмання, клацаючи зубами наче од великого холоду. Він перебіг через вулицю Будес, вулицю Сепо, через базар з городовиною і добіг до площі Хамона.

Тепер він належав жерцям; раби відсунули юрбу; було вже більше місця. Мато поглянув круг себе і його очі спинились на Салямбо.

При перших його кроках вона встала; потім, мимохіттю, в міру того як він наближався, вона підійшла до краю тераси; хутко всі зовнішні речі стерлись, вона бачила лише Мато. Тиша запанувала в її душі, — провалля, де весь світ зникає під напором однієї думки, одного спогаду, одного погляду. Цей чоловік, що йшов до неї, притягав її.

З його людської подоби залишились тільки очі; це була довга, цілком червона маса; його перервані пута звисали здовж стегон, але їх неможна було відріжнити від жил його обдертих рук; його рот був широко розчинений; з його орбіт виходили два полум'я, які наче піднімались до його волосся; — і цей нещасний все ще йшов!

Він дійшов до підніжжя тераси. Салямбо схилилась над балюстрадою; ці жахливі очі дивились на неї і до неї прийшла свідомість того, що він перетерпів для неї. Він конав, але вона бачила його в куріні, на колінах перед нею, як він шептав їй солодкі слова; вона хотіла ще раз почути їх; вона не хотіла, щоб він вмів! В цю мить Мато сильно здригнувся; вона ледви не крикнула. Він упав і більше не ворушився.

Жерці віднесли майже зомлілу Салямбо на її трон. Вони здоровили її — його смерть була її ділом. Всі плескали руками й здригались, вигукуючи її ім'я.

Один чоловік кинувся до трупа. Хоч він і не мав бороди, він мав на плечах плащ жерців Молоха й при поясі ніж для розрізування священного мяса. Одним ударом він розрізав груди Мато, вирвав серце, поклав його на ложку й, підносячи руки вгору, Шагабарім давав його сонцеві.

Сонце заходило за хвили; його проміні доходили як довгі стріли до червоного серця. Світло падало в море в міру того, як меншали його здригання; при останнім тремтінні воно зникло.

Тоді, від затоки до лягуни й від пересипу до лихтарні, в усіх улицах, в усіх будинках і на всіх храмах, вибух єдиний крик; іноді він стихав, потім сильнішав; будинки тремтіли від

нього; Картагіна наче корчилася в спазмі титанічних радощів і безмежної надії.

Нарравас, п'яний від гордощів, узяв лівою рукою Саямбо за стан, в знак посідання; і взявши в праву руку золотий келих, він випив за ґенія Картаґіни.

Саямбо встала разом із своїм чоловіком, з келихом у руці, щоб випити також. Але вона впала, через спинку трона закинувши голову, — бліда, холодна, з отвореними устами, — і її розплетене волосся спадало до землі.

Так вмерла дочка Гамількара за те, що доторкнулась до покривала Таніти.

Кінець.

Пояснення і доповнення.

Акрополь — грецька назва для оборонного замку міста (цитаделі). В Картагінців звався він первісно Бірза (див. нижче).

Аммон — теж Гаммон, в давніх Етіопів Am\u0305n , у Греків Am\u0305m\u0305w — один з найголовніших богів давньої мітології, почитаний особливо в давнім Єгипті і в Лібії (та в лібійських Фенікіян), а опісля і в Греції та в стариннім Римі. Його найславніша святина була в оазі Аммоніум (тепер місцевість Сіваг, в лібійській пустині).

амфора — висока глиняна посуда на вино.

баккарис — рослина, з коріння якої добувано благовонний олій.

бат — у старинних Жидів збіжева мірка.

Бірза (Бизра або Бозра) — картагінська назва для первісного оборонного замку міста. Опісля цю назвою означували частину міста довкола цього замку (Акрополя) та святині Ешмуна.

бітум — лат. bitumen — асфальт.

Ваал (євр., в Ассирійців і Вавилонців Бель, тобто „Пан“, „володар“, — pl. Валім, fem. Ваалат) — в західних Семітів загальна назва для богів.

Ваал-Пеор (Пеор або Феор) — бог половної любови, почитаний особливо Фенікійцями, Канаанітами та в країні Моаб. Пеор — мабуть назва гори, на якій стояла його святина.

Ваал-Зебуб — бог-захитник від недуг, — особливо ж від трійливих комах, — почитаний головно у філістимським краї Екроні. Від нього треба відрізнити бога секольної темряви Веел-зевула (теж: Белзебуба), про якого згадується в евангелію.

Ваал-Самін (Baal Samin, Baalsamen) — „король неба“, — у фенікійській релігії найвищий бог, так як у Греків Зевес Олімпіос, а в Римлян Юпітер Оптімус Максимус.

веліти — легкозбройні.

Гіпповарит — колись визначне місто в т. зв. Africa propraia, засноване в XII. ст. перед Хр., на півн. схід від Картагіни.

гопліти — тяжкозбройні.

Гора Теплих Вод — гористий верх на південнім березі заливу Туніс, — тепер Гамман-ель-Енф.

гомор — у старинних Жидів збіжева мірка, дещо менша, ніж бат.

Деметріос Поліоркетес („Πολιορκητής“ — „завойовник міст“) — 337—283 р. перед Хр., один з найвизначніших вождів після Александра Вел., 294. р. король Македонії. Вславився між иншим будуванням воєнних машин, з яких одну описує тут Фльобер на основі грецьких джерел.

драхма — старогрецька вага і срібна монета. 100 драхм = 1 міні, а 60 мін = 1 аттицькому талантові, приблизна вартість якого в Атенах, в часах Сољона, відповідала сумі 1420 передвоєнних німецьких марок.

Еґатські острови — в старині Aegates — група островів на зах. побережжі Сицилії. Тут в р. 241. перед Хр. велика перемога Римлян у морськїм бої з Картаґінцями.

Елюль — дванадцятий місяць звичайного, а шостий церковного року в Жидів Місяці звичайного року були — по черзі — такі: Тішрі (IX—X), Мархеш (X—XI), Кіслев (XI—XII), Тібби (XII—I), Шебар (I—II), Адар (II—III), Ниссан (III—IV), Іяр (IV—V), Сіван (V—VI), Таммус (VI—VII), Аб (VII—VIII), Елюль (VIII—IX).

Ерікс (Eryx) — в старині гора і місто в півн. зах. стороні Сицилії, тепер Monte San Giuliano. Місто здобув Гамількар в р. 242. перед Хр.

Ешмун, теж Ашклеп (гр. Асклепій) — останній в ряді 8-ох богів, яких Фенікіяне почитали під іменем

Кабірів або Патеків. Ешмун — символ соняшного повітря і цілющої сили в недугах.

Кабіри, тобто дужі, великі боги, — це національні боги-захитники картагінської землі. Ряд їх: Хузор-фта, Хузор-тіс, Астарте, Кадмус, Ваал-Демарун, Адоніс, Мелькарт, Ешмун.

Кантабрія — в старині ціла півн. частина Еспанії аж до Піренеїв.

катакомби — кладбище в Картагіні, на півн. кінці передмістя Меґара.

квадриґа — в старині легкий віз, запряжений чвіркою коней, які всі йшли побіч себе. Його вживали тільки в циркових перегонах і тріумфальних походах.

кезіта — монета з подобою ягняти.

кікар — найбільша вартістю монета Фенікійців. Вона відповідала єгінетському талантові (прибл. сумі 7500 передв. нім. марок) і мала 60 мін або 3000 святих шекелів.

кіннор — музичний інструмент старинних Жидів, подібний до цитри.

Люзитанія — римська провінція в давній Еспанії, менш-більш теперішня Португалія.

лявзонія — рослина (*Lausonia inermis*) з бруняво червоним корінням, з якого на Сході добувають т. зв. генну або альгенну, туалетний засіб для закрашування нігтів, полотна, то-що.

Лягуна — очеретний поклад соли в колишній Картагіні, тепер соляне озеро в Сокра.

Макар — колись пунійське імя ріки Баґрадас — тепер Мадшердаг — на північ від Картагіні.

Малька — частина колишнього міста між оборонним валом і Бірзою, замешкана здебільшого рибалками.

Мапали — *Via Maraliensis* — вулиця, яка вела від морського берега містом аж до катакомб.

Меґара — північна, більша і новіша частина міста, з численними віллями й садами.

Мелькарт — один з 8-ох Кабірів [див. вище]. Він пунійський Геракль, а як бог торгівлі — національний бог Фенікійців.

метопій — благовонна єгипетська масть.

онагер — староримська воєнна машина до кидання важких тягарів.

Оливяна гора — гора на південь від Радес, а на північ від Зоґван.

Патеки — див. Кабіри.

Прозерпіна, гр. Перзефоне — у грецькій мітології дочка Зевеса і Деметри (лат. Церери), яку бог підземелля (Гадес, лат. Плуто) вхопив насильно і взяв собі за жінку.

псаг — ψάγδας — єгипетська масть.

Птольомеець — один з династії Птольомеїв (або Лягідів), македонсько-грецьких володарів старинного Єгипту, які в цілості володіли там від 323—30 перед Хр. Ряд володарів з тої династії отвирає Птольомей. I. Лягі († 283 р. перед Хр.), а кінчить відома з історії королева Клеопатра († 30 перед Хр.).

Салямбо — в фенікійській мітології імя богині-матері землі (теж Ваалтіс або Милітта). Фльобер назвав дочку Гамількара цим іменем мабуть тому, щоб зазначити глибоку релігійність в її естві.

Сікка — тепер Кеф — колишне місто на південний захід від Картаґіни.

сільфіум — важний лічний засіб, добуваний з рослини Thapsia.

Сіссіти — торговельні товариства картаґінських купців, зорганізовані олігархічним ладом так, як середновічні цехи (Zünfte).

Субурра — вулиця в стариннім Римі — на Mons Esquilinus — ославлена своїми шинками і публичними домами.

талент — гр. τάλαντον, лат. talentum, — спершу звичайна вага з двома важками (libra). Опісля грошева міра великої, але ріжної вартости Див. пояснення до: драхма та кікар.

Таммуз — у Греків Адоніс — символ весни, молодий, гарний бог, швидку смерть якого оплакували жінки ладом приписаного обряду.

Таніт — символ заплднюваного й родючого, жіночого принципу в природі, тому друге головне бо-

жество Пунійців, богиня-захитниця міста Картагіни і богиня місяця.

Тунес — тепер Туніс — був віддалений від Картагіни всього 3 милі.

Утіка — фенікійське місто в півн. Африці, на захід від Картагіни.

Хамон (Khamon, Baal Chamman) бог міста Картагіни та один із символів сонця.

шекел, див. кікар.

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

- І. Мопасан: **Монт Оріоль**, роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. I. том, 8^о, XVIII + 174 сторін. Ціна 21.600 а. кор., 30 цент.
- **Монт Оріоль**, II. том, 8^о, 180 сторін. Ціна 19 800 а. кор., 30 цент.
- **На воді**, оповідання, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о. XX + 144 сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- А. Мюссе: **Андреа дель Сарто**, драма, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, VIII + 91 + (1) сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- **Тіціанів Син**, оповідання, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, XII + 79 + (1) сторін. Ціна 10.800 а. кор., 20 цент.
- Стендаль: **Абатесса ді Кастро**, оповідання, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, XVI + 160 сторін. Ціна 19.500 а. кор., 30 цент.
- **Ченчі**, оповідання, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, XII + 56 сторін. Ціна 7.200 а. кор. 12 цент.
- Л. Толстой: **На кожний день**, переклав В. Тулюпа, том I, Січень. 8^о, 100 сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- **На кожний день**, том II, Лютий. 8^о, 96 сторін. Ціна 10.800 а. кор., 20 цент.
- **На кожний день**, том III, Березень. 8^о, 104 сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- І. Фльобер: **Салямбо**, роман, переклав Б. Чорний. З передмовою дра О. Грицяя. I. том, 8^о, VI + 154 сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- **Салямбо**, II. том, 8^о, 140 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- **Салямбо**, III. том, 8^о, 144 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.

Друкуються:

- Г. Бальзак: **Батько Іоріо**, роман, переклала В. О'Коннор-Вілінська. 8^о.
- Е. Бульвер: **Останні дні Помпеїв**, роман, переклав Ю. Русів. 8^о.
- А. Додє: **Сафо**, роман, 2 томи переклав Б. Чорний. 8^о.
- Е. Золя: **Рим**, роман, переклав С. Пашенко. 8^о.
- В. Скот: **Айвенго**, роман, переклала Др. Н. Суровцова. 8^о.
- Л. Толстой: **На кожний день**, IV—XII томи. Квітень—Грудень. 8^о.
- І. Тургенєв: **Записки мисливця**, оповід., пер. С. Назаренко. 8^о.

Готуються до видання переклади творів таких авторів: Андерсен, Бальзак, Гердер, Гете, Гольдсміт, Грільпарцер, Дікенс, Додє, Достоевський, Еліот, Кінгслей, Лессінг, Меріме, Мультидулі, Такерей, Тургенєв, Шерідан, Шіллер, Штіфтер, Якобсен.

III. Бібліотена „Українській дитині“.

Досі появились:

- Ч. 1. **Лісовий царь Ох**. Народна казка. З 5 образками і 3 кольоровими малюнками Ю. Русова і кольоровою окладинкою. 4^о, 24 сторін. Ціна 10.500 а. кор., 18 цент.

(Далі на 4 стор.)

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

- Ч. 2. Злидні. Народна казка. З 5 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 11 + (1) сторін. Ціна 6.000 а. кор., 10 цент.
- Ч. 3. Царь Лев. Народна казка. З 29 малюнками (в два кольори) Олени Кульчицької і кольоровою окладинкою. 4^о, 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 4. Хатка в лісі. Народна казка. З 6 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 16 сторін. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 5. О. Олесь: Рак рибалка. Поезії. 4^о, 16 сторін. З 6 образками і 5 кольоровими малюнками Ю. Вовка. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 6. Царенко і змій. Народна казка. З 6 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о. 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 7. О. Олесь: Вовчєня. Поезії. 4^о, 16 сторін. З 2 образками і 4 кольоровими малюнками Ю. Вовка. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 8. Про морського царя й його дочок. Народна казка. З 5 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 20 сторін. Ціна 10.000 а. кор., 15 цент.
- Ч. 9. О. Олесь: Іменини. Поезії. 4^о, 16 сторін. З 2 образками і 3 кольоровими малюнками Ю. Вовка. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 10. Царевич Яків. Народна казка. З 9 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о. 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 11. О. Олесь: Ялинка. Поезії. 4^о, 16 сторін. З 4 образками і 4 кольоровими малюнками Ю. Вовка. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 12. О. Олесь: Повдиноок. Поезії. 4^о, 16 сторін. З 4 образками і 4 кольоровими малюнками Ю. Вовка. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.

Готуються до друку дальші випуски з кольоровими малюнками і кольоровою окладинкою.

У Видавництві „Чайка“

можна замовляти також оці книжки:

- А. Крушельницький: Артистка, драма в 3 діях. 8^о, 124 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- Буденний хліб, оповідання. 8^о, 284 ст. Ціна 30.600 а. кор., 50 цент.
- Ірена Оленська і інші оповідання. 8^о, 296 сторін. Ціна 32.400 а. кор., 50 цент.
- Як пригорне земля, повість у двох частинах (І. ч.: Як промовить земля. 8^о, 152 сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент. ІІ. ч.: Як пригорне земля. 8^о, 300 сторін. Ціна 34.200 а. кор., 50 цент.)
- С. Черкасенко (П. Стах): Твори, том I (Поезії). 8^о, 204 сторін з портретом автора. Ціна 25.000 а. кор.
- Твори, том II (Поезії). 8^о, 198 сторін. Ціна 25.000 а. кор.

Ціни подані в австрійських коронах і американських долярах.

Замовляти можна в кожній українській книгарні або просто у видавництві „Чайка“ у Відні:

VERLAG „TSCHAJKA“

Österreich, Wien V., Nikolsdorfergasse 7—11.